महामानी स्त्री होती. त्याला ती ठार मारण्यास उद्युक्त झाली असून आपल्या मनाचें अशा रीतीनें त्यानें औदार्य व्यक्त केलें, तेव्हां तिला जखमांवर डागण्या दिल्यासारखें झालें. इतकें झालें तरी त्याला ठार मारण्याचा तिचा निश्चय ढळला नाहीं. तो बेत सिद्धीस नेण्यासाठीं ती आपल्या जीवावर उदार झाली होती. तो मोठा कीर्तिमान् राजा होता व त्याचें सैन्य अत्यंत बलाढ्य होतें; पण, त्याचें तिला महत्त्व व आश्चर्य वाटेनासें झालें होतें. तिचा योजलेला बेत फसला त्या धटकेपासून किल्ल्याभोंवतीं गराडा पडलेला होता तो उठवून लावण्याची तिला फारशी आशा राहिली नाहीं. शौर्य आणि मृत्यूला न भिणें हे रजपूतांचे दोन मुख्य गुण अकबरशाहाच्या अंगीं पूर्णपणें वसत आहेत असें तिला दिसून आलें. पराक्रमशाली पुरुषांमध्यें हे गुण असावयाचेच; पण, यांशिवाय आणखी कित्येक सद्गुण त्याच्यामध्यें होते ते तिला दिसून आले. ते गुण दुसऱ्या कोणांत नव्हते. तिनें आपला पतिराज बसंतसिंग याला स्वच्छ बोलून दाखविलें कीं, साहेबजी, ज्या लोकांना सुदैवानें असला सर्वोत्तम मोहोरा मिळाला आहे त्यांनाच शेवटीं जय मिळणार, हें खास आहे. पुन्हा ती आवेशानें म्हणाली— आमच्या तटावर उभे राहून आमच्या धर्मासाठीं व किल्ल्यासाठीं शेवटपर्यंत लढून आम्ही प्राण देऊं; पण, शाहाला इतिहासांत आपल्या जयाचीं अक्षरें आमच्या रक्ताच्या शाईनें लिहावयास लावूं!

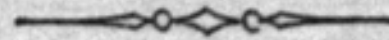
बसंतसिंग—गुलाब, इतक्यांतच आपण इतकें निराश होण्याचें कारण नाहीं. आपल्या शिबंदीची ईर्षा अद्यापि कायम आहे, लोक कायम आहेत आणि त्यांचा मनोत्साहही कायम आहे. आणखी पांच सहा महिने पुरेल इतकी आपल्या किल्ल्यांत अन्नसामग्री आणि दारूगोळी शि-

लक आहे. आणखी या लढाईचा निकाल आतां फार लांबणीवर पडेल असें वाटत नाहीं. लवकरच शेवट लागेल; पण, शेवटीं चितूरचे मालक मुसलमान होतात, कीं रजपूत राहतात, हें मात्र सांगवत नाहीं. जगदीशेच्छा कशी आहे न कळे.

गुलाबबाई—साहेबजी, जी बायको त्याचा प्राण घेण्यालाही तयार झाली होती तिला उलट जीवदान देऊन ज्या थोर व उदार अंतःकरणाच्या पुरुषानें फिरून तिला आपल्या गोटांत व गणगोतांत सुरक्षित नेऊन पोहोंचविलें तो पुरुष सामान्य कोटींत गणतां येत नाहीं. त्याच्या हाताखालचे सरदार तलवारबहाद्दर आहेत, त्याची फौज मोठी आहे आणि शूर आहे. तोही स्वतः रणशूर असल्याची ख्याति सर्वत्र गाजत आहे. इतक्या जरी गोष्टी खऱ्या आहेत, तरी शौर्यापेक्षां त्याच्या महौदार्याचीच भीति सर्वांनीं अधिक बाळगिली पाहिजे. या अलम दुनयेंतून एवढा जगप्रसिद्ध शत्रु माझ्या हातून नाहींसा झाला असता तर ज्या कीर्तीला मोल नाहीं, जरा नाहीं आणि मरण नाहीं, अशी माझ्या नांवाची कीर्ति मागें राहिली असती!

बसंतसिंग—अग वेडे, या तुझ्या भाषणांत शत्रूच्या स्तुतिस्तोत्राचीच तूं कमाल केलीस! बस, पुरे कर आतां!

गुलाबबाई—त्या पुरुषाची योग्यताच तशी आहे. मी त्याचें स्तुतिस्तोत्र जितकें गाईन, किंवा त्याच्याशीं जितका वैरभाव ठेवीन, तितका थोडा आहे! त्याला या जगांतून नाहींसा करण्यासाठीं सर्व आतस्वकीयांचा बळी पाडण्यासही मी तयार आहें!

भाग सहावा.

गुलाबबाईचा मानी स्वभाव आणि अकबरशाहाचें विलक्षण औदार्य.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं बसंतसिंग व गुलाबबाई किल्ल्याच्या तटबंदीची तपासणी करीत होतीं. शत्रूच्या छावणींत विशेष गडबड उडाली, तेव्हांपासून किल्ल्यावर त्याचा मोठा हल्ला होईल असें घटकोघटकीं वाटूं लागलें होतें; ह्मणून, त्याच्या निवारणार्थ जी जी तरतूद सुचली ती ती त्यानें आगाऊ करून ठेविली. जे बुरूज अधू व ठेंगणे होते ते मजबूद व उंच करून त्यांच्या पुष्टीसाठीं त्यांच्या मागें आणखी नवीन बांधकामें चालू केलीं होतीं. तीं कशीं चाललीं आहेत हें पाहण्यांत किल्लेदार गुंतला होता. इतक्यांत तटाच्या भिंतीशीं अकस्मात् भयंकर गडगडाट झाला. त्या गडगडाटानें वेढा घालणारेही घाबरले. त्या प्रचंड अपघातानें तटावर उभे राहिलेले शिपाई धडाधड तोंडघशीं पडले. जेथें तटाची भिंत अगदीं ठेंगणी होती तेथें तिचा बराच मोठा भाग खालीं ढांसळला. त्या ठिकाणीं मोठें खिंडार पडलें. पुनः पहिल्यापेक्षांही अधिक भयंकर असा आणखी एकदां आवाज झाला. त्यानें दुसऱ्या ठिकाणीं मोठें भगदाड पडलें. जाण्यायेण्याला दोन मोठे दरवाजे झाले. बाहेरून शत्रूच्या लोकांनीं दोन

ठिकाणीं सुरुंग भरून ठेविले होते ते उडाल्यानें तटबंदीची नासाडी झाली. पडलेल्या भगदाडांतून आंत शिरून शत्रूची फौज एकदम आपल्यावर हल्ला करील असें वाटून तिच्या प्रवेशाला प्रतिबंध करण्याकरितां आंतील लोक पडलेल्या खिंडारांपाशीं गोळा झाले. त्यांनीं जणूं तेथें माणसांची भिंतच उभी केली. शत्रूचे लोक एकदम किल्ल्यांत शिरून हल्ला करून कत्तल करतील असें वाटलें होतें; परंतु, तसें त्यांजकडून घडलें नाहीं. त्याचें कारण हें होतें:–सुरुंग उडाल्याबरोबर किल्ल्यावर हल्ला करण्यासाठीं निवडक निवडक दोन हजार शिपाई अकबरशाहानें निराळे काढून ठेविले होते. एक सुरुंग उडाल्याबरोबर ते लोक पुढें सरले. त्यांची कल्पना अशी होती कीं, दोन्ही ठिकाणचे सुरुंग एकदम उडतील; ह्मणून, हजार हजार लोकांच्या दोन टोळ्या निरनिराळ्या होऊन भगदाडांत शिरण्यासाठीं त्या एकामागून एक पुढें सरल्या. पण, त्या वेळेस एकच सुरुंग उडून त्या जागीं पुढची टोळी पोहोंचली, आणि दुसरी टोळी मागून जात होती तिला पायांखालीं अकस्मात् धरणीकंपासारखा अचका बसला. तिची लागलीच फांकाफांक झाली. पायांखालची जमीन फाटून दुभंग झाली. जे लोक सुरुंगावर उभे होते ते पतंगासारखे अस्मानांत उडाले. कित्येकांचे हस्तपादादि अवयव झाडावरच्या फांद्या विद्युल्लतेनें गळून पडाव्या तसे तुटून पडले. त्या वेळच्या भयंकर स्थितीचें वर्णन करण्यास आमची लेखणी असमर्थ आहे. तो देखावा कल्पनेनेंच मनांत आणावा! त्या ठिकाणीं शत्रूचीं चारशेंहून अधिक माणसें व पंधरा वीस सरदार ठार झाले!

या आकस्मिक अपघातानें हल्ला करणाऱ्यांच्या छात्या शिथिल झाल्या. त्यांना मूळचा हुरूप राहिला नाहीं. गडबड शांत होईपर्यंत राहिलेले लोक चित्रासारखे तटस्थ उभे राहिले. पण, तें त्यांचें उभें

राहणें रजपूतांच्या पथ्यावर पडलें. किल्ल्याच्या बचावाची तरतूद करण्यास त्यांना थोडा वेळ मिळाला. मुसलमान शिपाई छात्या काढून खिंडाराकडे निघाले; पण, त्यांचा मूळचा मनोत्साह कायम राहिला नव्हता. वेढ्यांत सांपडलेले रजपूत शौर्यश्रीनें उत्तेजित होत्साते शत्रूच्या अंगावर चालून गेले. मेलों तरी बेहेत्तर; पण, कुडींत प्राण असेपर्यंत खिंडारांतून शत्रूचा प्रवेश किल्ल्यांत होऊं द्याव-याचा नाहीं, असा त्यांचा दृढ निश्चय झाला. शत्रूनें खिंडारांत शिरण्याचा जितके वेळां प्रयत्न केला, तितक्या वेळां त्यांनीं त्यांना भोंसकून मागें हटविलें. शेवटीं नाइलाज होऊन मुसलमानी फौज माघारी परतली. ती अगदीं नाउमेदीनें निघाली. तिच्या चे-हऱ्यावर पराभवाची छाया नव्हती, तरी विजयीपणाचा तजेलाही तिजवर नव्हता. सुरुंगांच्या आकस्मिक अपघातानें मनांत धरलेला हल्ल्याचा बेत सिद्धीस गेला नाहीं, असें खुद्द अकबरशाहालाही कळून चुकलें. तो मग घोड्यावर स्वार होऊन मागें हटलेल्या लोकांकडे धांवत गेला. त्यांचा निरुत्साह पाहून त्यानें त्यांना दीलदिलासा दिला. त्यांचीं कोमेजून गेलेलीं सुमनें प्रोत्साहनानें प्रफुल्लित केलीं, तेव्हां त्यांना हल्ला करण्यास नवीन स्फुरण आलें. त्यांच्या उमेदी ताज्यातवान्या झाल्या. किल्ल्यावरच्या लोकांनीं खिंडारें बुझवि-ण्याचें काम फार झपाट्यानें चालविलें. एका रात्रींत, सकाळीं उजाडलें नाहीं तों, चिखलमातीची जाडी भिंत घालून त्यांनीं खिंडारें भरून काढलीं. चिखल ओला असल्यामुळें भिंतीवर निसरडें झालें होतें, हा एक त्यांचा फायदा झाला. वर चढून जाण्याला शत्रूचा इलाज चालेनासा झाला, तरी त्याची नाउ-मेद फार वेळ टिकली नाहीं. पुनः जास्ती उमेदीनें तो किल्ल्यावर हल्ला करण्यास तयार झाला. अडचणी आल्या तरी अकबरशाहा मागें हटणारा पुरुष नव्हता. त्या जों जों वृद्धिंगत होत तों तों

त्याला अधिकाधिक स्फुरण चढे. अढळ निश्चय ठेवून तो शांतपणें आपल्या हाताखालच्या सरदारांस हुकूम सोडीत होता. पूर्ण जय मिळाल्याखेरीज त्याच्या मनाचें पूर्ण समाधान व्हावयाचें नाहीं, असें त्याच्या कृतीवरून दिसलें. त्याचे शिपाई आपल्या अंमलदारांचे हुकूम मोठ्या आनंदानें झेलूं लागले. त्यांचा नुकताच हिरमोड झाला होता तरी ते लवकर ताजेतवाने दिसूं लागले. आंतील रजपूत लोकही कमी सावध होते असें नाहीं. आलेल्या व येणाऱ्या अडचणी दूर करण्याचे त्यांचे उपाय चालू होते. थोडक्याच अवकाशांत त्यांनीं भिंतीचें बांधकाम इतकें मजबूद करून टाकिलें कीं, तेथें सुरुंग उडून खिडारें पडलीं होतीं अशी शंकाच येऊं नये.

पहिले सुरुंग उडाल्याला बरेच दिवस झाले. बादशाहानें पुनः दुसरे सुरुंग भरण्याचा हुकूम दिला. सुरुंगे सुरुंग पाडण्याचें काम रात्रीच्या वेळेस करीत. एक्या रात्रीं शाहा स्वतः त्या ठिकाणीं जाऊन काम करणाऱ्या लोकांस सुरुंग कसे व कोठें भरावयाचे हें दाखवीत होता. त्या वेळेस तटावर एके जागीं मशालीचा उजेड दिसला. त्या उजेडानें किल्लेदार तटबंदीच्या दुरुस्तीचें काम तपाशीत होता. भिंत बांधण्याचें काम बहुतेक पुरें होत आलें होतें. त्या समयीं शाहाची 'संग्राम' नांवाची आवडती बंदूक तोडा पेटविलेली एका शिपायाच्या हातीं होती. ती गोळी भरून तयार केलेली होती. ती त्यानें त्याजकडून मागून घेऊन छातीवर धरून लगेच किल्लेदारावर नेम धरून सोडिली. गोळी सूं सूं करीत निघाली ती नेमकी बसंतसिंगाच्या कपाळावर जाऊन आदळली. त्याबरोबर कपाळमोक्ष होऊन किल्लेदार खालीं पडला! तटावर अतिशय गडबड उडाल्याचें दिसून आलें. वरचे लोक घाबरे होऊन इकडे तिकडे धांवाधांव

करूं लागले. तेथें शिपायांची व रहिवाशांची गर्दी झाली. त्यावरून आपल्या गोळीचा नेम बरोबर लागू पडला अशी अकबरशाहाची खातरी झाली. किल्लेदाराच्या मृत्यूनें आंतील लोक अधिकच खवळले. रजपूत जात अडचणींत सांपडली ह्मणजे तिच्या अंगीं विरश्रीचें वारें भरतें आणि तिचें देहभान नाहींसें होऊन ती आपल्या जीवाकडे पहात नाहीं, अशी नेहमींची चाल आहे, तिला अनुसरून तिच्या शौर्याला ऊत आल्यावांचून राहणार नाहीं, या सर्व गोष्टी तो जाणून होता; ह्मणून, त्यानेंही आपल्याकडून जय्यत तयारी केली.

रात्र सरून उजाडत आलें होतें. इतक्यांत एकाएकीं एक दिवस अकबरशाहाच्या छावणीवर अकस्मात् छापा आला. त्याची फौज पुष्कळ होती आणि तिचें लष्करी शिक्षणही चांगलें होतें; ह्मणूनच रजपूतांच्या लोंढ्याला तिनें दाद दिली नाहीं. नाहींतर असा भयंकर छापा दुसऱ्या कोणाच्यानें सहन करवला नसता! अकबरशाहाचे लोक, ह्मणूनच त्यापुढें ते टिकले. किल्लेदार गोळी लागून पडतांच फौजेचें जूं गुलाबबाईनें आपल्या मानेवर घेतलें. तिच्या हाताखालीं रजपूत लोक कट्टून लढले. शत्रूच्या हरकतीला तिनें बिलकूल जुमानिलें नाहीं. त्याला तिनें तोबा तोबा करावयास लाविलें. तिनें आपला तुफान खंद्या घोडा अति त्वेषानें अकबरशाहाच्या डेऱ्यावर चालविला. त्या वेगांत तिला स्वतःच्या देहाचें भान राहिलें नाहीं. शाहाचा एक उमराव तिची राक्षसी दौड थोपविण्यासाठीं आडवा झाला. त्याच्या अंगांत तिनें आपल्या बर्चीची जोरानें फेंक करून रस्ता खुला केला, आणि पुन्हा घोड्याला टांच देऊन ती शाहाच्या तंबूवर जाऊन थडकली. तंबूवरचा पहारेकरी आडवा होऊन त्यानें तिला थोपून धरिलें; इतक्यांत पहाऱ्यावरचा मुख्य अंमलदार होता त्यानें तिच्या तोंडा-

वर तरवारीचा वार केला. त्यालाही तिनें बर्चीनें भोंसकून घोड्याखालीं उडी टाकिली, आणि तंबूंत प्रवेश करून नीट बादशाहाच्या पलंगाकडे चालली. पलंग रिकामा आढळला. पाहरेकरी शिपायांचा तिच्याभोंवतीं गराडा पडला. तिला पकडून कैद करण्यास बरेच श्रम पडले. कैद करतां करतां तिनें कांहीं शिपायांना जखमी केलें. तिच्या मानेवर एक जखम लागली. तींतून भळाभळा रक्त वाहूं लागलें. तिचा हात चालेनासा झाला. तिला घेऱ्या येऊं लागल्या. तिचें हत्यार बंद पडलें. तिच्या बरोबरच्या लोकांपैकीं बहुतेक मारले गेले. कांहीं लोक माघारे गेले. त्यांच्या मुखानें पराभवाची दुःखप्रद वार्ता किल्ल्यांतील लोकांस कळली. तेव्हां तेथें मोठा हाहाःकार झाला तो किती वर्णन करावा!

अकबरशाहा तंबूवर दाखल झाला. तेव्हां किल्लेदाराची शूर पत्नी गुलाबबाई मूर्च्छा येऊन जमिनीवर अस्ताव्यस्त पडली होती. तिनें सामनेवाल्यांच्या अंगांवर वार केले होते, त्यांचें रक्त आणि स्वतःच्या जखमांतून निघालेलें रक्त, या दोन्ही रक्तांनीं ती न्हाली होती. पतिनिधनाचा सूड घेण्यासाठीं तिनें शौर्याची पराकाष्ठा केल्याचें शाहाच्या नजरेस आलें! तिच्या जखमांना टांके मारण्याचा त्यानें हुकूम केला. रात्रभर तिची उत्तम शुश्रूषा ठेवण्याविषयीं आपल्या हकीम लोकांस त्यानें ताकीद दिली. तिचें शूरत्व पाहून तो थक्क झाला! तिला होत असलेले क्लेश पाहून त्याला दया आली! तिच्याविषयीं त्याच्या मनांत पूज्यभाव उत्पन्न झाला. तो इतका कीं, तिचे लोक शरण आले तर त्यांजबरोबर तह करण्याचा त्याचा निश्चय झाला. आंतील लोकांचा स्वधर्माविषयीं आणि स्वराज्याविषयीं हट-निग्रह पाहून त्यानें त्यांची तारीफ केली. त्या भरांत तो इतकेही शब्द बोलून चुकला कीं, असे

निग्रही व शूर बहाद्दर माझ्या सैन्यांत असले तर त्यांच्या सहाय्यानें मी सगळी पृथ्वी जिंकण्यास समर्थ होईन! मग एका देशाची कथा काय?

दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकालीं गुलाबबाई आपल्या पलंगावर उठून बसली. तिनें बादशाहाच्या भेटीची इच्छा दर्शविली, म्हणून तिला शाहाकडे घेऊन गेले.

गुलाबबाई—(न डगमगतां) जनाबे आली, आप हुजूर! मीं दोन वेळां हजरतीला ठार मारण्याचा प्रयत्न केला. आपण मजबरोबर कितीही दुस्मनगिरी केली तरी मी पर्वा करीत नाहीं. मीं स्वतःचे छातीवर हीं कामें केलीं आहेत; पण, तीं अखेर फसलीं! आतां आप हुजूर शिक्षा कराल ती भोगण्यास मी सिद्ध आहें. मृत्यूची व माझी भेट करविण्यास आतां विलंब करूं नये असा माझा अर्ज आहे! कोणता बेत योजिला आहे तो लवकर कळवावा, हुजूर!

अकबरशाहा—हातीं हत्यार धरून शत्रु मजबरोबर सामना करण्यास उभा राहिला आणि तो जीवंत हातीं लागला, तर त्याला ठार मारण्याचें माझें ब्रीद नाहीं. अशा पाडाव झालेल्या मनुष्यास शासन करण्याची बुद्धि हकताला-अल्ला मला कधींही न देवो. मीं तुझ्या प्रिय व शूर पतीचा प्राण घेतला, हें वाईट काम मीं शत्रुभावानें केलेलें नाहीं! त्याचा पराक्रम व स्वदेशाविषयींचा अभिमान पाहून मला मोठें कौतुक वाटत होतें. त्याच्या गुणांला मी फार चहात होतों; पण, या मोहिमेचा शेवट मला यशस्कर व्हावा, एवढ्याच हेतूनें मोठ्या कष्टानें मीं त्याचा प्राण घेतला! तू त्याची प्रिय धर्मपत्नी आहेस,

तेव्हां आपल्या पतीच्या निधनास जो कारण झाला त्याला ठार मारण्यास तूं उद्युक्त व्हावें, हें साहजिकच आहे. यांत आह्माला राग येण्यासारखें कांहींच नाहीं. दुस्मानगिरीचा परिणाम असाच व्हावयाचा. तू आपल्या प्रिय पतीला अंतरलीस यांचें मला फार दुःख होतें. आतां चितूरच्या संबंधानें तुजबरोबर कसा तह करण्याची माझी इच्छा आहे तें तुला कळवितों–

गुलाबबाई—तहाच्या शर्ती माझ्या देशबंधूंच्या व राणाजींच्या मानहानीला कारण असतील, आणि तह कबूल करण्याचा अधिकार मजकडे असेल, तर मी आपल्या लोकांना साफ सांगेन कीं, तुह्मी शत्रूशीं लढत राहा. एकही मनुष्य जीवंत राहिलें नाहीं, असें होईपर्यंत तुह्मी हार जाऊं नका. आपल्या तहाचीं कलमें माझ्या रजपूत जातीच्या कीर्तीला हानिकारक असतील, तर तह कबूल करण्याची मला मुखत्यारी असली तरी मी आपले जातभाई व जात-भगिनी यांना निक्षून सांगेन कीं, तुह्मी आपल्या शत्रूशीं एकसारखे लढत राहा, किल्ल्यांतील सर्व तरुण पुरुष व बायका रणांगणावर पडेपर्यंत शत्रूला हार जाऊं नका आणि रजपूत जातीच्या नांवाला कलंक लागेल असें वर्तन करूं नका.

अकबरशाहा—पण गुलाबबाई, मी तुह्माबरोबर असाच तह करीन कीं, त्यांत तुमची, तुमच्या धन्याची व चितूरकिल्ल्याची मानहानि न होतां तुमचें नांव चिरकाल राहील. मग तर हरकत नाहीं ना?

गुलाबबाई—तुह्मी जातीचे मोंगल आहां व परधर्मी आहां, तेव्हां ज्यानें आमचा मान राहील असा तह तुह्मी कधीं करणार

नाहीं ! आमचा छल तुह्मीं इतका केला आहे कीं, तो कशानेंही विसरला जाणार नाहीं. तुह्मी आपला वेढा उठवून एकदम निघून गेलां तरच आमचा संतोष होऊन आमच्या जागीं आह्मी सुखासमाधानानें राहूं. आह्मी पूर्वी होतों तसेंच आह्माला आमच्या जागीं राहूं द्याल तर, तशा तहाला मात्र मी कबूल करीन. दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या तहाला मी राजी नाहीं. माझ्या स्वतःविषयीं पुसाल तर मी सर्वस्वीं तुमची गुन्हेगार आहें. तुह्मी आतां आपला सूड वाटेल तसा उगवून घ्या. त्याबद्दल माझी रदबदली नाहीं. वाघाच्या तडाख्यांत गाय सांपडली ह्मणजे त्या आनंदांत तो तिचे पाहिजे तसे हाल करितो! त्याचें मोजमाप तिच्या मर्जीवर नसतें! तिचें जगणें व मरणें, या दोन्ही गोष्टी त्याच्याच मर्जीवर अवलंबून असतात! माझी प्रस्तुतची स्थितिही तशीच झालेली आहे, ह्मणून या वेळेस मला हवी ती शिक्षा द्या. माझी ना नाहीं; पण, कुडींत प्राण असेपर्यंत मी तुह्माला हार जाणार नाहीं व शरणही येणार नाहीं!

अकबरशाहा—गुलाबबाई, मुसलमान आणि रजपूत यांच्यामध्यें किती फरक आहे, तो मी तुला सांगतों. रागाच्या भरांत तू मला दोनदां ठार मारण्यास सिद्ध झालीस. यांत सूड घेण्याशिवाय तुझें दुसरें कांहींएक कारण नव्हतें. तुमचा मान व प्रतिष्ठा राहील, अशाच रीतीचा तह करण्यास मी तयार असतां ती गोष्ट तूं मान्य करीत नाहींस. मजविषयींचा तुझा द्वेषभाव तूं आपल्या तोंडानेंच बोलून दाखविलास. तू आतां कैद झालेली मनुष्य आहेस. मीं या वेळेस मनांत आणिलें तर सर्व गोष्टींचा एका क्षणांत निकाल

लावण्याचें माझ्या हातीं आहे; पण, असलें अधम कृत्य खुदा-तालाला पसंत पडणार नाहीं. मी तुला प्रतिबंधनांतून मुक्त करून कांहीं शिपाई बरोबर देऊन चितूरच्या दरवाज्यापाशीं सुरक्षित नेऊन पोहोंचवितों. नंतर तुझी मर्जी असल्यास पुनः मजबरोबर लढण्यास तयार हो!

हें भाषण ऐकून गुलाबबाईनें आपली मान एका बाजूला फिरविली. तिच्या डोळ्यांत अश्रू आले होते; पण, तिची स्वाभिमानवृत्ति जागृत होऊन ते अश्रू तिनें आंतल्याआंत थोपून धरले! खालीं पडूं दिले नाहींत! पुढें चकारशब्द न बोलतां मुकाट्यानें बादशाहाला सलाम करून ती तंबूंतून बाहेर पडली. तेथें तिच्यासाठीं एक मेणा आणवून ठेविला होता. त्यांत ती बसण्याबरोबर भोयांनीं मेणा थोडक्याच वेळांत चितूरच्या दरवाज्यापाशीं नेऊन थोपला. ती किल्ल्यांत निघून गेली, आणि शाहाचे लोक मेणा घेऊन परत गेले. तिनें किल्ल्यांत प्रवेश करण्याबरोबर पुनः तिच्या मनांत कांहीं विचार घोळूं लागले. अकबरशाहाच्या उदार व क्षमाशील स्वभावाची तिनें आपल्या मनांत तारीफ केली, तरी ती आपली जन्मभूमि, स्वदेशबंधु आणि भगिनी यांच्या संबंधाचें कर्तव्यकर्म करण्यास विसरली नाहीं! इतक्याही संकटांतून तें पवित्र कर्म करण्यासाठींच ती वांचली असें ह्मटलें पाहिजे! तें महत्कार्य शेवटास नेण्यासाठीं तिचा अंतरात्मा उचंबळूं लागला! आणीबाणीचा समय जवळ येऊन ठेपला!

भाग सातवा.

कालयवन अकबरशाहा आणि कालभैरव प्रतापसिंह यांची खडेजंगी.

चितूरचे लोक बेफाम झाले. त्यांनीं आपल्या जीवाभावाची आशा सोडून दिली. किल्लेदार पूर्वीच पतन पावला होता. त्यांनीं अकबरशाहाच्या छावणीवर जाऊन छापा घातला. त्यांत चांगले चांगले पुष्कळ शिपाई ठार झाले. पुढच्या संकटांतून पार पडण्याची आशा दिसेना. परिणाम फार भयंकर वाटूं लागला. शत्रूच्या हातीं जीवंत पडण्यापेक्षां दोन हात करून मरून जावें, असा पुष्कळांचा निश्चय झाला. महंमदी धर्मवेडाप्रमाणें रजपूत जातीचेंही शौर्यवेड विलक्षण होतें ! कैक कुटुंबांतील माणसें एकमेकांना मिठ्या मारून परलोकयात्रेस गेलीं ! त्यांनीं परस्परांचे खून केले ! अंतकाळीं आपल्या महंमदी शत्रूला शाप देऊन त्यांनीं प्राण सोडले ! मेलेल्या व मरणोन्मुख झालेल्या मनुष्यांशिवाय चितूरांत घर सुनें राहिलें नाहीं ! घरांत मरणोन्मुखांचे विलाप व बाहेर लढणाऱ्या शिपायांच्या रणगर्जना, यांचें मिश्रण होऊन एकच हाहाःकार झाला ! जणूं, मृत्यूचाच दरबार खुला झाला !

बरेच दिवस लोटले. लढाई चालूच होती. राजरस्त्यांत प्रेतांचा खच झाला. त्यांना मूठमाती मिळेना, यामुळें तीं कुजूं

लागलीं. त्यांची विषारी वाफ हवेंत मिसळून मृतांची संख्या वाढत चालली. बसंतसिंगाची शूर स्त्री गुलाबबाई दोन तीन दिवस बिछान्याला खिळून राहिली होती. ती कांहीं बरी होऊन चितूरच्या बचावासाठीं बाहेर पडली. जरा उठण्याचें सामर्थ्य येण्याबरोबर तिनें आपला बिछाना सोडिला. ती लागलीच तटबंदीवर जाऊन उभी राहिली. गांवांत परस्परांमध्यें कत्तल चालल्याचें व लोक जीवावर उदार झाल्याचें तिला कळलें. त्या बातम्या मुकाट्यानें ऐकून घेऊन ती शांतचित्तानें आपल्या लोकांस हुकूम सोडीत होती. तिनें आपल्या सरदारांची सल्लामसलत घेण्याकरितां एक दरबार भरविला. त्यांत तिचा भावी जामात प्रतापसिंगही हजर होता. त्याला ती ह्मणते:—

गुलाबबाई—प्रतापसिंग, शत्रूचा जोर फार झाला आहे. त्यांना हांकून लावण्याचें आपल्या अंगांत आतां सामर्थ्य राहिलें नाहीं. आपला शेवटचा उपाय केल्याशिवाय आतां दुसरा इलाज राहिला नाहीं. अशा प्रकारचें संकट ओढवलें ह्मणजे रजपूत लोक काय करीत असतात, हें मीं तुह्माला सांगण्याची जरूर नाहींच!

प्रतापसिंग—मातुश्री, आपण अशा निराश कां होतां? अजून आह्मीं हार खाल्ली असा अर्थ नाहीं. अद्यापि किल्ल्यावर शिबंदी पुष्कळ आहे. आमचा एक एक शिपाई तिकडच्या दहांना भारी आहे. शत्रूवर आमचा छापा पडून ते बरेच जर्जर झाले आहेत. त्यांच्यांत पूर्वीची कुवत राहिली नाहीं.

गुलाबबाई—प्रस्तुत बळानें ते श्रेष्ठ आहेत, आणि आह्मी निर्बळी झालों आहों; ह्मणूनच, त्यांना शेवटीं जय मिळणार आणि आह्मी मरणार, ही गोष्ट खरी आहे. तरी

शौर्याचें रक्त आमच्या शिपायांत बीजरूपानें खेळत आहे, तें मृत्यूशीं शेवटपर्यंत टक्कर देणार, हें मला माहीत आहे; ह्मणून तुह्मी तयार असा असें ह्मणण्याचें मला कारण नाहीं.

प्रतापसिंग शूर असून सभ्य होता, तरी गुलाबबाईच्या मनांतला विचार त्याला पसंत पडला नाहीं. तिची थोरली मुलगी त्रिपुरसुंदरी हिजवर त्याचें प्रेम जडलें होतें. तिच्यापासून आपल्याला सुखोत्पत्ति व्हावी अशी त्याची इच्छा होती, ह्मणून गुलाबबाईच्या धाडशी विचाराची त्याला जरूर वाटली नाहीं. शत्रूला शरण जाण्याची जरी पाळी आली तरी, अकबरशाहा निसर्गतः उदार स्वभावाचा राजा असल्यामुळें, तो पाडाव झालेल्या शत्रूस क्रूरपणानें वागवील अशी शंका बालाग्र मनांत आणावयास नको होती. त्या वेळेस अकबरशाहासारख्या उदार अंतःकरणाच्या पुरुषाबरोबर तह केला असतां त्यांतच आपलें हित व शहाणपण आहे, असें त्याला वाटलें. हा विचार त्यानें गुलाबबाईला कळविला. चितूरचा संपूर्ण अधिकार तिजकडेच होता ह्मणून त्याचा तो भागूबाईपणाचा विचार तिला पसंत न पडतां तिनें त्याजकडे क्रोधदृष्टीनें पाहिलें, आणि ह्मणते—

गुलाबबाई—काय ? जो रजपूतपुत्र माझ्या प्रिय त्रिपुरसुंदरीला वरणार त्याच्या तोंडांतून असले दळ्बाईचे शब्द ! रजपूतबीजाला हें बोलणें अघटित आहे ! बस कर ! यापुढें माझा वाडा तुला वर्ज्य आहे !

ती लागलीच किल्ल्यावरून खालीं उतरली. प्रतापसिंगाचें प्रत्युत्तर ऐकण्यास उभी राहिली नाहीं. शत्रूचा हल्ला एकाएकीं आला तर काय करावें याजबद्दल तिनें तटबंदीवरच्या लोकांस हुकूम देऊन ठेविला, आणि प्रथम जीवावर उदार होऊन जे लोक

कुटुंबहत्या करण्यास उद्युक्त झाले होते त्यांच्या घरोघर ती फिरली. तेथील भयंकर देखावे पाहून तिचें अंतःकरण जास्तीच निष्ठुर झालें. घरोघर प्रेतें पडलीं होतीं त्यांजकडे पाहून तिनें दुःखाचा सुस्कारा सुद्धां टाकला नाहीं. मरत पडलेल्या लोकांबरोबर तिनें कांहींएक भाषण केलें नाहीं. मरतांना त्यांनींही दुःखाचा लवलेश दिसूं दिला नाहीं. रस्त्यांत फेंकून दिलेल्या प्रेतांची अतिशय घाण सुटली होती त्यांतून ती चालली होती, तरी तिच्या तोंडांतून एकही शब्द निघाला नाहीं. तिचा अंतरात्मा कांहीं अगाध विचारांत गुरफटून गेला होता; यामुळें, तिला बाह्य सृष्टीचें भानच राहिलें नव्हतें. ती आपल्या राहण्याच्या वाड्यांत जाऊन पोहोंचली, तेव्हां तिची थोरली मुलगी त्रिपुरसुंदरी तिला प्रथम भेटली तेव्हां–

गुलाबबाई—(शांतपणानें) बेटा त्रिपूर, मृत्यूनें आपल्याकडे कल्पांत प्रळय मांडला आहे. विजयश्रीनें शत्रूच्या गळ्यांत जरी हार घातला तरी तो हार सुवासिक नाहीं. त्याला कुजलेल्या प्रेतांची घाण लागलेली आहे. त्याचा सुगंध जाऊन त्याजवर दुर्गंधीचीं पुटें बसलीं आहेत. त्रिपूर, मला आतां असें वाटतें कीं आपण ह्या प्रेतरूप व कंटकमय लोक सोडून उत्तम आनंदस्वरूप लोकास जाण्याची तयारी करावी, तर तसें करण्याची तुझी खुषी आहे कीं नाहीं? जो अग्निनारायण या जड देहाचें भस्म करून टाकतो तोच आपल्या आत्म्याला परलोकीं शांतिसुख देण्याचें साधन आहे.

त्रिपुरसुंदरी—माताजी, तुझी आज्ञा मला शिरसावंद्य आहे. मी जन्माला आल्यापासून जशी स्वतंत्रता भोगीत आहें, तशीच स्वतंत्रता जन्मभर मिळाली तरच जगण्याचें सा-

र्थक ! परतंत्र होऊन जगण्यापेक्षां मरण बरें ! परधर्मी मुसलमानांच्या ताब्यांत राहून जगण्यापेक्षां अग्निकाष्ठें भक्षण करून देह ठेवण्यास मी सिद्ध आहें ! पायांत बिड्या ठोकून आह्माला आमचा शत्रू कुजत ठेवील, किंवा आमचीं शरीरें अपवित्र करील, त्यापेक्षां अग्निप्रवेश करून मुक्तीचा मार्ग धरण्यांतच श्रेय आहे !

त्रिपुरसुंदरीचा हा पवित्र विचार ऐकून गुलाबबाईनें तिला मोठ्या प्रेमानें आलिंगन दिलें. हें भाषण धाकटी कन्या त्रिभुवनसुंदरी हिच्या कानांवर पडलें, तेव्हां तिचें ऊर धाडधाड उडूं लागलें ! तिला जगण्यांतच मौज वाटत होती. जें कांहीं करावयाचें तें सर्व जगण्यासाठीं, असा तिचा समज होता; ह्मणून तिच्या वडील बहिणीचा विचार तिला पसंत पडला नाहीं; अग्निप्रवेश करून अंतरात्म्याची व देहाची ताडातोड करणें तिला कसेंसेंच वाटलें. तिची या वेळेस नुकती कौमार्यदशा संपत आली होती. मातृसुखांत ती रुळत होती. अंगापिंडानें निरोगी होती. खाण्यापिण्याचें सुख भोगीत होती. तिच्या अंगीं नुकतें थोडें थोडें चांचल्य येत चाललें होतें. अशा जोमांत येत असलेल्या मुलीला मरण कसें गोड वाटेल ? अग्निप्रवेशाचें नांव निघण्याबरोबर ती थरथरां कांपूं लागली ! तिच्या सुखाच्या आड हें एक मोठेंच विघ्न आलें ! गुलाबबाई तिला आपल्यासमोर बोलावून—

गुलाबबाई—बेटा त्रिभुवन, आपल्यावर वरून यमराजाची चिटी सुटली आहे ती आतां फिरविण्याचें कोणाच्या हातीं नाहीं. वरचें बोलावणें आलें कीं, कांकूं चालावयाचें नाहीं ! जगदीशइच्छेप्रमाणें चाललेंच पाहिजे. बेटा, आतां आपण मरण्यास तयार असलेंच पाहिजे. खरें सुख

मरण्यांतच आहे! जगणें हाच नरक होय! यासाठीं शेवटच्या तयारीस लाग!

हें भाषण ऐकून त्रिभुवनसुंदरीच्या अंगावर शहारे उभे राहिले! तिची बोबडी वळली! तिला आईचा कडक स्वभाव माहीत होता. बाप पूर्वीच स्वर्गवासी झाला होता. एक आई मात्र उरली होती. तिची मर्जी जात राहील म्हणून तिनें आईला कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. तिच्या म्हणण्याला आपला रुकार आहे असें दर्शविण्यासाठीं तिनें नुसती मान मात्र हालविली; पण, त्या वेळीं तिच्या डोळ्यांना डबडबून अश्रू आले. ते आईच्या दृष्टीस पडतील म्हणून तिनें आपलें तोंड किंचित् बाजूला फिरविलें. डोळ्यांला पाणी आलेलें पाहून तामसी आई आपल्यावर कदाचित् संतापेल; म्हणून, तिनें आलेला हुंदका आंतल्याआंत दाबून टाकिला! इतकें झाल्यावर तिनें मुलींना जाण्यास सांगितलें. दोघी मुली आईचा निरोप घेऊन निघून गेल्या. मग, गुलाबबाई आपल्या मनाशीं विचार करीत बसली.

रजपूतांच्या चालीप्रमाणें जोहार करण्याचा तिचा निश्चय ठरला. लढाईच्या सुरवातीस चितूरच्या किल्ल्यांत बारा हजार रजपूत शिपाई होते त्यांपैकीं सात हजारांनीं पूर्वीच धारातीर्थी देह ठेविले. बाकी पांच हजार शिपाई राहिले होते त्यांना तिनें एके ठिकाणीं गोळा केलें. ते जमल्यावर तिनें त्यांस सांगितलें कीं, आतां आपल्या किल्ल्याच्या संरक्षणाचा शेवटचा प्रयत्न करून पहा. एक, शत्रूला शरण जाऊन जगणें; किंवा दुसरें, तत्प्रीत्यर्थ मरून जाणें; या दोन तोडींशिवाय तिसरी तोड नाहीं. हें तिचें बोलणें त्यांनीं मुकाट्यानें ऐकून घेतलें. तिच्या मनाविरुद्ध तोंडावाटे एक अक्षरही कोणीं काढलें नाहीं. ज्या वेळेस एकाद्या मंडळीचा एकाद्या विवक्षित कामांत एक विचार आणि एक जूठ असते, तेव्हां तेथें

गडबड नसावयाचीच ! जिकडे तिकडे सामसूम झालें होतें; परंतु, तिनें जोहाराचें नांव घेण्याबरोबर जो तो केशरी पोषाक चढवूं लागला. किल्ल्याच्या रामपोळ दरवाज्यानें एका जुठानें बाहेर पडण्याचा निश्चय झाला. प्रतापसिंग त्या मंडळींत होताच. तो बेफिकीर दिसत होता. त्यानें भाषण करण्याचें वर्ज्य केलें होतें. रजपूतांच्या नंग्या तरवारी उन्हांत चमकूं लागल्या. ते शूर वीर आपले प्रिय प्राण अर्पण करण्यास सिद्ध झालेले पाहून तिला पराकाष्ठेचा स्वाभिमान उत्पन्न झाला. हे लोक शत्रूच्या रक्तानें आपल्या तरवारींस न्हाऊं घालून त्यांचा सूड खचीत घेतील असें वाटून तिला परम संतोष झाला. लोक तयार होऊन आले तेव्हां भाई हो, पुढें चालते व्हा, अशी तिनें हातांतल्या तरवारीनें खूण केली. वेशीचा दरवाजा खुला होण्याबरोबर मोठ्यानें एकसमयावच्छेदें-करून 'राधाकिसन्‌लालजीकी जय' अशी रणगर्जना करून शेवटचें तुमुल युद्ध करण्यास ते पुढें सरले ! त्या घनघोर गर्जनेनें पृथ्वी व आकाश दणाणून गेलें ! तो हिमाचलांतून जणूं महानदाचा लोंढा चालला आहे असा भास झाला ! उदकासारखा मृदु पदार्थ कोणताही नाहीं; पण, त्याच उदकसंचयाचा हत्तीच्या अंगासारखा लोंढा जोरानें निघाला, ह्मणजे तो मोठमोठ्या पहाडांना फोडून दुभंग करून टाकितो. हटेले रजपूतांचा हल्ला अशा प्रकारचा असतो ह्मणून मोंगल सैन्यांला अनेक वेळां चांगलें माहीत झालें होतें. ते एकदम अंगावर तुटून पडले तेव्हांचा देखावा महाभयंकर होता ! जोहार घेतलेल्या रजपूतांला मागें फिरणें स्वप्नांतही माहीत नाहीं ! त्यांचे जिकडे तिकडे मुडद्यांवर मुडदे पडले ! क्षमा करणें आणि क्षमा मागणें या दोन्ही गोष्टी ते अगदीं विसरून गेले ! रजपूत व मुसलमान एकमेकांच्या मानांवर खपाखप तरवारींचे घाव घालीत सुटले ! रजपूत लोक तर मृत्यूला तळ-

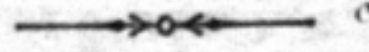
हातांवर घेऊन नाचूं लागले होते ! रणमदानें मस्त झालेल्या शूर रजपूतांच्या तरवारींनीं हजारों मुसलमान शिपाई कचाकच कापले गेले ! हिंदूंपेक्षां मुसलमानांची संख्या पांचपट अधिक होती. ह्मणजे एक रजपूत पांचांबरोबर लढत होता; पण, हिंदूंचा दृढनिश्चय व शौर्य पाहून मुसलमान फौजेची त्रेधा उडाली. त्यांना ते सैतानासारखे वाटूं लागले. प्रतापसिंगाच्या बाहुबलाचा अजब तमाशा पाहून खुद्द अकबरशाहानें सुद्धां तोंडांत बोट घातलें ! निकरानें हातघाईची लढाई चालली तेव्हां तो तेथें स्वतः उभा राहून आपल्या लोकांस उत्तेजन देत होता. त्याच्या अंगावर दोन वेळां एका रजपूताच्या तरवारीचे झटके लागले; पण, अंगांत चांगलें अभेद्य व मजबूद चिलखत होतें; यामुळें, त्याला जखमांची विशेष इजा झाली नाहीं. रजपूतांच्या केशरी पोषाकांवर मुसलमानांची तरवार चालली, तेव्हां त्यांच्या डोयांचे ऐटबाज शेले व शालनामे, किनखापी विजारा, पायघोळ अंगरखे व लांबलांब दाढ्यामिशा यांचें वैभव अधिकच खुलूं लागलें !

एथें ह्या भागाची मर्यादा संपली.

भाग आठवा.

त्रिपुरसुंदरीचें अग्निकाष्ठभक्षण.

मागें सांगितल्याप्रमाणें निकराची लढाई सुमारें चार तास चालली. तींत बहुतेक रजपूत शिपाई ठार झाले. समरभूमीवर दोन हजारांहून अधिक माणसें अकबरशाहाचींही पडलीं. चार हजारांहून अधिक लोक जखमी झाले. शूर रजपूतांनीं आपल्या भोंवतीं तें एक कायमचें स्मारकच करून ठेविलें. तें स्मरणांतून कधींही नाहींसें होण्यासारखें नाहीं. अकबरशाहानें रणांगणावर मुडद्यांचे ढीग पडलेले पाहिले, तेव्हां रजपूतांनीं शिपाइगिरीची कमाल केलेली पाहून त्याला मोठें आश्चर्य वाटलें ! त्यांचीं प्रेतें पाहून त्याला दुःखही झालें! त्याच्या नेत्रांतून अश्रुधारा चालल्या! शेवटीं तो विजयी झाला खरा; पण, त्या विजयाबद्दल त्याची मनुष्यहानि मोठी झाली! शंभर रुपये किंमतीच्या मालासाठीं एक हजार होन गमावल्यासारखें झालें ! त्याची खातरी झाली कीं, आपली व शत्रूची फौज समसमान असती तर या समयीं विजयश्री शत्रूच्याच गळ्यांत माळ घालती ! 'गड मिळाला पण सिंह गेला' अशी गत झाली ! किल्ल्यांत उरलेले लोक तहाला कबूल झाले तर ठीकच आहे, नाहींतर शिपायांना नवा दम येण्याबरोबर संपूर्ण किल्ला पूर्ण रीतीनें सर करण्याचा त्याचा निश्चय झाला. त्याची फौज अगदीं थकून गेली होती, म्हणून तिला त्यानें किंचित् विश्रांति दिली.

त्या दिवसाच्या युद्धांत जे थोडेबहुत रजपूत बांचून परत गेले त्यांमध्यें प्रतापसिंगही होता. त्यानें प्रथम त्रिपुरसुंदरीची भेट घेतली. भावी सुखाच्या आशेनें ती मजबरोबर पळून जाण्यास तयार होईल, असें त्याला वाटलें होतें; पण, त्यानें तिला चांगलें ओळखिलेंच नव्हतें, असें त्यांच्या पुढील संवादावरून लक्षांत येईल.

प्रतापसिंग—प्रिये त्रिपुर, आतां एथील सर्व ग्रंथ आटपला. नाश होण्यांत बाकी राहिली नाहीं. शूरानें जितका पराक्रम करावयाचा तितका आह्मी करून चुकलों. शेवटीं चितूरचा किल्ला शत्रूच्या हातीं पडला. पुढें त्याच्या मर्जीप्रमाणें सर्वांची विल्हेवाट लागणार! यासाठीं प्यारी, आतां एथून पळून जाणें हाच एक उपाय राहिला आहे. तसें करण्याला एकच रस्ता आहे. त्या रस्त्यानें आपण बाहेर पडलों तर जेथें तुझ्या केंसालाही धक्का लागणार नाहीं, अशा एका जागीं तुला नेऊन ठेवतों. कशी मर्जी आहे बोल.

त्रिपुरसुंदरी आपल्या मातोश्रीप्रमाणेंच मोठी मानी स्त्री होती. तिनें त्याला एवढाच प्रश्न केला कीं, तू आहेस कोण तें सांग?

प्रतापसिंग—काय? या प्रतापसिंगाला तू असला विलक्षण प्रश्न करशील असें मला वाटलें नव्हतें! ज्याला तूं एक वेळ मनानें वरिलें तोच प्रतापसिंग या समयीं तुझ्यापुढें उभा आहे. तो तुला या यमपुरींतून काढून जें सर्व सौख्याचें आगर, अशा ठिकाणीं तुला नेऊन ठेवण्यास तयार आहे!

त्रिपुरसुंदरी—ज्याला माझ्या मनानें एकदां वरलें, तो पुरुष आपल्या स्वकीयांच्या नांवाला कलंक लागेल असें वर्तन कसें करील? मी बसंतसिंगाची कन्या आहें. जो पुरुष जोहार घेऊन केशरी पोपाक करून शत्रूशीं निकरानें ल-

ढत होता, तो शेवटीं रणांगण सोडून पळून गेला आणि भागूबाईसारखा एकाद्या कपारींत दडून बसला, त्याचें मी कधीं पाणिग्रहण करणार नाहीं. प्रतापजी, शूर पुरुषानें कसें मरावें हें अझून तुम्हांला कळलें नाहीं! धिःक्कार असो तुमच्या जीविताला!

प्रतापसिंग—तसें नव्हे. मी मरणाला भितों असें मुळींच नाहीं. हा मनुष्यजन्म वारंवार मिळत नाहीं. नरजन्म ही एक परमेश्वराची मोठी देणगी आहे. त्याचा फायदा आपल्यास, व दुसऱ्यास करून घ्यावा. त्या देणगीची उधळपट्टी करितां कामा नये. हा सोन्यासारखा देह देऊन जर तसेंच एकादें महत्कार्य होत असेल, तर त्याचा बळी देण्यास सिद्ध होणें हें आपलें कर्तव्य आहे; पण, भलत्याच एकाद्या शुष्क कामासाठीं जीवाचा नाश केला, तर ती निवळ आत्महत्त्या होईल. यांत मोठें शहाणपणाचें कृत्य केलें असें कोणीही ह्मणणार नाहीं!

त्रिपुरसुंदरी—देहाची आहुती देऊन आपला अपमान टळत असला, अब्रूचें रक्षण होत असलें, किंवा खानदानीला बट्टा लागत नसला, तर याहून दुसरें काय पाहिजे? मृत्यु टळतो, पण कपाळाला बदनामीचा डाग लागत असला, तर तसलें वांचणें काय कामाचें? ज्याला मानापमानांचा भेद कळत नाहीं तो नादान पुरुष होय! तू आपल्या नांवाला कलंक लावून घेऊन वांचण्याची आशा करणारा अधमप्रकृति पुरुष असलास तर, तुझा माझा विवाह होणार नाहीं! जा, येथून चालता हो कसा!

हें तिचें भाषण ऐकून प्रतापसिंगाच्या काळजाला काळइंगळ्या डसल्यासारख्या वेदना झाल्या. तिनें त्याला अगदीं झुगारून दिलें. पुढें त्याचें बोलणें न ऐकतां ती लागलीच तेथून निघाली. जातांना

त्याजवर तिनें तिरस्कारपूर्वक नजर टाकली, तेव्हां लज्जा आणि प्रेम या दोन मनोविकारांमध्यें तो त्रिशंकूसारखा लोंबूं लागला. जनलज्जा आणि मनलज्जा यांनीं त्याला एका जागीं जखडून टाकिलें. त्याचा चेहरा भूतासारखा काळाठिक्कर पडला. बराच वेळ उभा राहून पुढें काय करावें हें त्याला सुचेना. कांहीं वेळानें तो उभा होता त्या दिवाणखान्यांत अकस्मात् धुराचा लोंढा आला. हां हां ह्मणतां ती सर्व जागा धुरानें व्यापून गेली. मग तेथून तो निघून आंतल्या चौकांत गेला. धुरानें त्याला गुदमरल्यासारखें झालें. त्या धुराचें कारण एकदम त्याच्या दृष्टीस पडलें. तो देखावा पाहून भयानें त्याची बोबडीच वळली. वाड्याच्या तळमजल्यांत चिता पेटली होती. तेथें किल्लेदाराच्या कुटुंबांतील सगळीं माणसें गोळा झालीं होतीं. तीं सरासरी दीडशें माणसें होतीं. त्यांमध्यें गुलाबबाई आणि तिची धाकटी कन्या त्रिभुवनसुंदरी मात्र नव्हती. प्रतापसिंगानें तळघराच्या तोंडाशीं जाऊन डोकावलें, तों त्रिपुरसुंदरी आंतल्या अंगाला उभी होती. तिच्या हातीं एक पेटलेली मशाल होती. चिंध्या, तेल, गंधक, सोरा, दारू, वगैरे ज्वालाग्राही पदार्थ त्या ठिकाणीं पसरले होते. त्यांना ती हातीं धरलेल्या मशालीनें आग लावीत चालली होती. घटका दोन घटकांच्या अवकाशांत साऱ्या तळघरभर धूर कोंडून तेथील मनुष्यें त्याला दिसेनातशीं झालीं. पेटलेल्या सामानांतून फटाके, किंवा बंदुका यांच्या बारांसारखे फाड फाड आवाज होत होते. त्यांमध्यें जळत असलेल्या मनुष्यांचे अंतकालचे आक्रोश मिसळून गेले होते. अग्नीच्या राक्षसी ज्वाळा माणसांचे बळी घेऊन बाहेर पडून अस्मानांत आनंदानें नाचूं बागडूं लागल्या, आणि जणूं, ह्री ही करून मोठ्यानें हांसूं लागल्या! तो प्रचंड देदीप्यमान देखावा आणि त्यांतून निघणारा आवाज किती भयंकर होता, याचें वर्णन

करितां येत नाहीं. त्याची मनांत कल्पनाच केली पाहिजे. त्या विराट्-स्वरूपी चितेंतून त्रिपुरसुंदरीला बाहेर काढून नेण्याची सोय राहिली नव्हती. तिनें त्या प्रचंड चितेंत स्वसंतोषानें उडी घातली होती. तिला मग तेथून सोडविणार कोण ? अग्निनारायणाच्या साक्षीनें मृत्युराजानें त्या सुंदर कुमारिकेला वरिलें, त्या वेळेस त्रिपुरसुंदरीच्या मैत्रिणी, करवल्या, दासी व इतर बाया होत्या त्यांनाही तो आपल्या बरोबर निजधामास घेऊन गेला. अशी भयंकर स्थिति पाहून निराश झालेल्या प्रतापसिंगाला किती दुःख झालें असेल याचें वर्णन करवत नाहीं. शेवटीं, रडत, स्फुंदत व हुंदके देतच तो तेथून बाहेर गेला ! असो.

चितूरगडावरचे शिबंदीचे लोक लढाई करून थकून गेले आहेत असें पाहून अकबरबादशाहानें त्यांजबरोबर तहाचें बोलणें करण्यासाठीं त्यांजकडे आपला हुशार वकील राजा[१] बीरबल पाठविला. तहाच्या

---

१ राजा बीरबल हा जातीचा ब्राह्मण असून काल्पीचा रहाणारा होता. तो मोठा मुत्सद्दी व कवी असून गायनवादन–कलांतही फार निष्णात होता. तो उदार व खुषमिजाजी होता. अकबरबादशाहाचा तो एक पूर्ण भरंवशाचा सल्लागार व सेनापति होता. त्याचीं कवनें, ह्मणी आणि हास्यपर चुटके अद्यापि हिंदुस्थानांतील लोकांच्या तोंडीं आहेत. त्याचें मूळचें नांव महेशदास होतें. तो भाटाचा धंदा करीत असे. तो फार गरीब, पण अतिशय बुद्धिमान् होता. त्याची स्मरणशक्ति फारच तीव्र होती. अकबराच्या दरबारांत त्याची लवकरच चाहा झाली. तो हिंदी भाषेंत कविता फार चांगली करी, ह्मणून त्याला अकबरानें ‘कविराज’ अशी पदवी दिली होती. नगरकोट बिरबलाला जाहागीर देऊन त्याला राजा ही पदवी दिली होती. अकबराच्या स्वारीबरोबर तो हमेषा असे. तो दरबारी वकिलाचींही कामें करी. युसफ्झाई लोकांवर तो चालून गेला असतां तेथें तो रणांगणावर पडला. त्याच्या मरणानें अकबराला फारच खेद झाला. त्याला त्याच्या मरणाचें वर्तमान कळलें तेव्हां अकबर ह्मणाला—

अटी फारच थोड्या व सौम्य होत्या. त्यांत त्याचा औदार्यगुण स्पष्ट दिसत होता; पण, तो तहाचा खर्डा त्यांनीं रागारागानें दूर झुगारून दिला! त्या समयीं क्रोध अनावर होऊन तो त्यांच्या पोटांत मावेनासा झाला! ते संतापून ह्मणाले–'तुमच्या शाहाला सांगा, कीं ज्यानें आमच्या घरादारांचा सत्यनाश केला त्याच्या कोणत्याही अटी आह्माला कबूल नाहींत! शत्रूला शरण जाणें हीं अक्षरें आह्मां रजपूतांच्या भाषेंत नाहींत! जे दळवाई आणि षंढ असतील त्यांजकडे हा खर्डा घेऊन जा.' हा निरोप ऐकून, तो वकील थोबाडींत मारल्यासारखें वाईट तोंड करून अकबरशाहाकडे परत गेला. त्यानें आपल्या यजमानाला त्यांचा निरोप कळविला. मग काय विचारावें! त्या मानी पुरुषाला तो अपमान कसचा सहन होतो! चितूरगड तोफा व सुरुंग यांनीं एकदम उडवून टाकण्याचा त्याचा निश्चय झाला. त्याच दिवशीं गडाच्या तटबंदीखालीं दोन सुरुंग भरवून त्यांना त्यानें एकदम बत्ती देवविली. ते दोन्ही सुरुंग उडवून पूर्वींप्रमाणें तटबंदीला दोन ठिकाणीं दोन मोठालीं नवीं खिंडारें पाडलीं. शूर गुलाबबाईनें लगेंच तीं खिंडारें भरून काढण्याचा उद्योग आरंभिला. तिनें कित्येक लांकडाच्या चौकटी चिखलमातीनें पूर्वींच भरून ठेवविल्या होत्या. त्या चौकटी खिंडारांत आणून उभ्या केल्या, आणि त्यांच्या पुष्टीला आंतून दुसरी एक नवीन भिंत बांधली. गडाच्या भिंतीवर एक लहानशीच, पण पाणीदार व दृढनिश्चयी शिपायांची टोळी उभी केली होती. तिनें आपल्याजवळ डांबर व तेल

'या अल्ला! त्या रणभूमींतून त्याचें प्रेत देखील दहन करण्यास मिळालें नाहीं ना! असो, बीरबल आतां पार्थिव जडदेहरूपी शृंखलेपासून मुक्त झाला आहे. त्याच्या देहशुद्धीला सूर्यकिरणच बस आहेत. अग्निसंस्काराची कांहीं आवश्यकताच राहिली नाहीं.'

भरलेल्या मोठमोठ्या कढया विस्तवावर तापत ठेविल्या होत्या. डांबराला उकळ्या फुटत होत्या. तटाला शिडया लावून शत्रूचे लोक वर चढूं लागले कीं, वरचे लोक त्यांच्या डोक्यांवर त्या कढलेल्या डांबराच्या कढया ओतीत होते! अशा रीतीनें कैक लोकांचीं त्यांनीं अंगें भाजून काढिलीं. शिवाय, लहानमोठ्या रजपूत स्त्रिया तटावर पुरुषांच्या मागें उभ्या राहून लढाईचें सामान हातीं देऊन त्यांना कुमक करीत होत्या. शेवटीं शेवटीं अन्य जातींच्या बायकाही आपल्या पुरुषांना करवेल तितकी मदत करूं लागल्या. किल्ल्यांत ठळक ठळक बाया होत्या, त्यांनीं आपल्या आप्त स्वकीयांकडून पूर्वीच जोहार करवून घेतला होता. पति, पुत्र, बंधू, इत्यादिकांकडून आपल्याला मारवून घेऊन त्यांनीं रणकुंडांत स्वदेहार्पणें केलीं होतीं ! त्या रणयज्ञांत त्यांनीं आपल्या प्राणांचे स्वाहास्वधाकार केले होते! त्या दीव्यांतून वांचलेल्या बायका खिंडारापाशीं उभ्या राहून हातीं तरवारी घेऊन मरण्यास सिद्ध झाल्या होत्या. कांहीं बायका जातीनें पडकीं खिंडारें भरीत होत्या. आंतील स्त्रिया व पुरुष याप्रमाणें किल्ल्याचें संरक्षण करण्याच्या कामांत गुंतले असतां प्रतापसिंग त्रिपुरसुंदरीच्या मातेपुढें जाऊन उभा राहिला ! त्याजकडे तिरस्कारयुक्त मुद्रेनें पाहून ती पुढें चालती झाली, तेव्हां—

प्रतापसिंग—मातुश्री, या बालकावर अशी रुष्ट मर्जी नसावी. माझें मन अगदीं उदास झालें आहे. ज्यापक्षीं रजपूताच्या नांवाला कलंक लागण्यासारखें मीं काम केलें आहे असें तुमच्या मनानें घेतलें आहे, त्यापक्षीं तो कलंक धुऊन टाकून तुमची मर्जी सुप्रसन्न करण्याचे उद्देशानें मी तुह्माकडे आलों आहें. जो मनोरथ माझ्या अंतःकरणांत घोळत होता तो मी सोडून देऊन मोकळा झालों आहें !

आतां ब्रह्मदेवानें माझ्या नशीबीं जें लिहून ठेविलें असेल तें भोगण्याला मजकडून तयारी आहे !

गुलाबबाई—ज्या मनुष्याला नांवलौकिकापेक्षां जगणें अधिक प्यारें असेल, तो शूर वीराच्या मरणाला मुकला असेंच समजलें पाहिजे. त्यानें हातीं कांकणें भरून सांधीकोपऱ्यांत बसून हिजड्यासारखें मरावें हेंच योग्य आहे. हल्लीं मजपाशीं शूर शिपाई उभे आहेत तेवढेच मला बस आहेत ! चितूरच्या संरक्षणासाठीं त्यांनीं केलेली मर्दुमकी बखरीकार आपल्या बखरींत लिहून ठेविल्याशिवाय राहणार नाहींत ! तू त्या परधर्मी मुसलमान राजाला शरण जाऊन त्याचीच क्षमा मागून घे ! त्याचा बंदा गुलाम होऊन रहा. आह्माला तुझ्या मदतीची गरज नाहीं !

असें त्या शूर बाईचें तिरस्कारयुक्त भाषण ऐकून प्रतापसिंगानें लाजून आपली मान खालीं घातली; पण, ती जागा सोडून त्याच्यानें माघारें जाववेना. शेवटीं तिकडून शत्रूच्या टोळ्या किल्ल्यापुढें वाढून येत असल्याचें त्याच्या नजरेस पडलें, त्या वेळेस एकदम धांवत जाऊन शत्रूच्या नरडीचा घोंट घ्यावा असें त्याच्या मनांत आल्याचें त्याच्या नेत्रचांचल्यावरून दिसलें. त्यानें तिकडे वाघासारखी क्रूर दृष्टि फेंकिली, आणि नंगी तरवार हातीं घेऊन ज्या खिंडारांतून शत्रूचा प्रवेश आंत होईल असें वाटलें त्या ठिकाणीं तो धैर्यानें धांवत गेला. तेथें शत्रूचे लोक भरदौडीनें येऊन दाखल झाले. नदीला बांधलेलें धरण फुटून जसें पाणी बाहेर फुटावें, तशी त्यांनीं खिंडारांतून आंत मुसंडी मारली. मुसलमानांची पुढची टोळी खंदकापाशीं येऊन भिडतांच तिला प्रतापसिंगाच्या टोळीनें मोठाच अडथळा केला. तिनें त्यांजवर मोठ्या जोराचा हल्ला करून त्यांना मागें हटविलें. त्याच वेळेस वरच्या लोकांनीं कढ आलेल्या

डांबराच्या कढया शत्रूंच्या डोक्यांवर भडाभड ओतल्या. त्याच्या योगानें भाजलेल्या वांग्याप्रमाणें त्यांच्या अंगाचीं सालडीं निघून, हाय हाय, तोबा तोबा, करीत ते खालीं पडले! रजपूतांच्या या नवीन युक्तीनें मुसलमानांची त्रेधा उडाली. कांहीं लोक तट सोडून मागें परतण्याबरोबर त्यांची दुसरी टोळी पुढें सरून हल्ला करूं लागली. पुनः तिजवरही त्यांनीं डांबराचा कढत कढत रस ओतला. मुसलमान शिपाई हळू हळू मागें हटत चालले. खिंडारांत पोहों-चलेल्यांचे फारच हाल झाले. त्यांजवर रजपूत शिपायांनीं तो-ड्याची बंदुक सुरू केली. त्या गोळीबारानें शत्रूची फारच नासाडी झाली. त्या वेळेस मनुष्याचें रक्त पिऊन मस्त झालेला वाघ जसा खवळतो, तसा प्रतापसिंग आपलें देहभान विसरून जाऊन ल-ढत राहिला. त्याला दोन मोठ्या जखमा झाल्या, तरी त्यानें आपली जागा सोडिली नाहीं. रात्र पडतांच युद्ध करण्याचें काम सोडून अकबराचे लोक आपल्या छावणीस परतले. झालें, त्या दिवसाचें युद्ध संपलें!

वेढ्यांत सांपडलेल्या लोकांची किंचित् सरशी होण्याबरोबर ते गर्वानें फुगले; पण, दुसऱ्या दिवशीं तशाच नेटानें उभें राहण्याची त्यांच्यामध्यें ताकद राहिली नव्हती. नवीन दमाचे मुसलमान शिपाई वरचेवर पुढें सरून मारा करीत; यामुळें, रजपूतांची संख्या कमी कमी होत गेली. तटाच्या नवीन बांधकामांवर त्यांनीं वरचे-वर शिस्त धरल्यामुळें तीं कामें अधू झालीं. तरी रजपूतांचा कृत-संकल्प होता कीं अकबराचें एकूनएक मनुष्य खंदकाच्या पलीकडे जाईपर्यंत हत्यार खालीं ठेवावयाचेंच नाहीं!

भाग नववा.

अखेर अग्निकुंडांत गुलाबबाईची पूर्णाहुति.

दुसऱ्या दिवशीं सूर्य उगवला नाहीं तोंच पुनः युद्धास आरंभ झाला. जलालखानाची टोळी चितूरगडाकडे चाल करून तटाला शिड्या लावून जे लोक वर चढले, त्यांपैकीं पुष्कळांना वरच्या लोकांनीं धडाधड खालीं ढकलून दिलें. ते लोक 'या खुदा, या नभी' करीत खालीं पडले कीं, दुसरे नव्या दमाचे लोक शिडया चढावयास लागत. वेढ्यांत सांपडलेल्या कांहीं हिंदूंनीं शत्रूला मागें हटविण्यासाठीं पराकाष्ठेचे श्रम केले, तरी इलाज चालेना. कांहीं मुसलमान शिपाई तटावर जाऊन नेटानें उभे राहिले. खंदक शत्रूच्या ताब्यांत गेला. प्रतापसिंगानें बरेच लोक तरवारीनें छाटून टाकिले; पण, आकाशच कोसळल्यावर तो बिचारा एकटा काय करील? शेवटीं, शत्रूकडची एक गोळी त्याच्या मस्तकांतून पार झाली आणि तो लागलाच खंदकांत पडला!

तिकडे गुलाबबाईच्या अंगावर भयंकर जखमा झाल्या होत्य । तरी ती प्रतापसिंग, रणसिंग, जेतसिंग, वगैरे सरदारांना उत्तेजन देत उभी होती. प्रतापसिंग गोळी लागून पडल्याचें पाहून ती खंदकाकडे शत्रूवर चाल करून गेली. तिजबरोबर पृथाबाई, कुवरबाई, वगैरे कित्येक शूर स्त्रियाही पुढें सरल्या. माझा देह शेवटीं खंदकांत तरी पडो; पण, शत्रूच्या हातीं न लागो, अशी

तिची इच्छा होती; पण, ती वीरश्रीमातेची आवडती कन्या पुढें वाढून गेल्याबरोबर, जलालखान, तकरीबखान, वगैरे सरदारांच्या तरवारी हातांतून गळून पडल्या. त्या वीरपत्नीवर हत्यार चालविणें योग्य नाहीं असें वाटून त्यांनीं आपल्या तरवारी मोठें पोट करून खालीं ठेविल्या, असें ह्मटलें तरी चालेल. तिच्यावर हत्यार न चालवितां तिला जीवंत धरण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. त्यांचा आपल्याला जीवंत धरण्याचा रोख आहे असें कळतांच ती किल्ल्याकडे माघारी परतली. मागून मुसलमान शिपाई तिच्या पाठीस लागले. तिच्या अंगांतून रक्ताच्या धारा चालल्या होत्या, तरी तिनें घोडा वेगानें दामटून आपला वाडा गांठला. थोरल्या दरवाजानें आंत शिरून तिनें तो लावून घेतला, आणि त्रिभुवनसुंदरीला हांक मारून ह्मणाली—'बा त्रिभुवन, आपला इष्ट हेतु साधून घेण्याची हीच वेळ आहे. कांहीं झालें तरी शत्रूच्या हातीं जीवंत सांपडावयाचें नाहीं, असा माझा सत्यसंकल्प आहे.' ती मग बरोबरच्या दुसऱ्या स्त्रियांनाही ह्मणाली—'मायबहिणींनो, हे नोडगे आतां आपल्या अब्रूवर हात टाकण्यास येत आहेत. रजपूतांच्या स्त्रियांतही शौर्य किती आहे हें त्यांना कळून चुकलेंच आहे. त्यांच्या हातीं जीवंत सांपडण्यापेक्षां या पेटलेल्या चितेंत देह टाकून आपली कीर्ति अचल करून टाका. आपल्या पवित्र अंगाला त्यांच्या अपवित्र हातांचा विटाळ होऊं देऊं नका. पातिव्रत्यरक्षणाहून रजपूतकन्येला दुसरें भूषण नाहीं, याकरितां पवित्र अग्निनारायणाला आतां आपल्या देहाची आहुति देऊन रजपूतांच्या शुद्ध कुलाला धन्य करा.'

अशा प्रसंगासाठींच त्या ठिकाणीं कांहीं मशाली पेटवून ठेविल्या होत्या. त्या हातीं घेऊन वाड्याच्या चारी बाजूंला त्यांनीं प्रथम आग लावून दिली. वाड्याच्या मधल्या चौकांत एक प्र-

चंड चिता पेटली होती, तिच्या भोंवती गुलाबबाई, पृथाबाई, कुवरबाई, रूपावतीबाई, किसनकुवरबाई, पद्मिनीबाई, वगैरे सर्व अमीरस्त्रिया, सरदारस्त्रिया व नागरिकस्त्रिया सशस्त्र उभ्या राहिल्या. त्रिभुवनसुंदरी आपल्या आईइतकी निधड्या छातीची नव्हती. गुलाबबाई चितेकडे निघाली तेव्हां त्रिभुवनसुंदरी थरथरां कांपूं लागली ! तिनें मोठ्यानें एक किंकाळी फोडिली ! त्या क्षणीं ती माघारीही परतली; पण, गुलाबबाईनें तिचा हात धरून तिला जोरानें पुढें ओढीत नेलें आणि ह्मटलें,–'बेटा त्रिभुवन, मृत्यूशिवाय आतां आपल्याला दुसरा थारा नाहीं. चल, मी तुला उचलून घेतें.' असें बोलून तिला तिनें कडेवर उचलून घेतलें. मग सगळ्या दुःखांचा विसर पाडणाऱ्या चितेवर पाय ठेवून ती वर चढून गेली. आपल्या हातांतील मशालीनें तिनें ती पेटविली, आणि मोठ्या स्वरानें ती ह्मणाली– 'जय महाकाली, आह्माला आपल्या पोटांत घे'. गुलाबबाईनें उडी टाकण्याबरोबर तिच्या पाठोपाठ सर्व स्त्रियांनीं कालिकेचा उच्चार करून त्या चितेंत भडाभड उड्या टाकल्या. एका घटकेच्या आंत मृत्यूच्या बाहुपाशांत गुरफटून जाऊन त्या सर्व भस्मीभूत झाल्या ! नंतर राजवाड्याचे सर्व दरवाजे फोडून अकबराचे शिपाई 'दीन बोलो दीन' असें ह्मणतच एकदम वाड्यांत शिरले. ज्या शिकारीसाठीं त्यांनीं एवढा प्रयत्न केला ती तर हातीं लागली नाहींच. चितांचा लवकर भडका व्हावा ह्मणून त्यांजवर तेलाचे बुधलेही ओतले होते. अग्नीच्या ज्वाला रजपूत स्त्रियांचे गुण गात गात, गगनाला जाऊन भिडल्या ! स्वराजनिष्ठा, स्वधर्मश्रद्धा व स्वमातृभूमीचा अभिमान, यांचा तो अजब तमाशा पाहून कोणाचें हृदय विव्हल होणार नाहीं बरें !

खुद्द अकबरबादशाहाही आपल्या लोकांबरोबर किल्ल्यांत

शिरला होता. त्या ज्वालांचा भडका पाहून तो चितांजवळ जाऊन उभा राहिला, आणि तेथचा सर्व प्रकार पाहून तो खिन्न झाला आणि आपल्या भाषेनें ह्मणाला—'अल्ला परवरदिगार! अफ्सोस! अफ्सोस! ये क्या हुवा! सब् रजपूत औरता जलके खाक हो गई!! तोबा, तोबा! क्या इनकी जवांमर्दी है! बसंतसिंग और प्रतापसिंग सरीके तलवारबहाद्दर मर्द, और गुलाब, कुंवरसरीके शूर औरता, रजपूत लोगोमें पैदा होती है, उनकी तकदीर क्या कहना? मगर, माधवसिंगके मुवाफिक कोइ कोइ बेइमान हरामजादेभी पैदा होते है! ऐसे निमकहरामके फितूरीसे, और फिसादसे, ये मुल्क काबू करनेको कुच देर लगनेका नही! अल्ला! क्या तेरी कुदरत है! गुलाबराणी! ये जलालुद्दिन महंमद अकबर तेरा फरजंद है! वोः तेरेको कुरनीसा करता है! (याप्रमाणें चितेला सलाम करून) परवरदिगार! मैं तेरा गुन्हेगार हूं! मेरा गुन्हा माफ कर!'

असो, अकबरशाहा याप्रमाणें अखेर विजयी झाला. त्याची सर्व फौज आंत शिरली. ज्या नागरिकांनीं जोहार घेतला नव्हता आणि ज्यांना आत्महत्या करून घेण्याची छाति झाली नाहीं, ते लोक घरें दारें सोडून देवालयांत जाऊन भरले. त्यांनीं त्यांचीं कवाडें आंतून लावून घेतलीं. मुसलमानांकडून सुनता करून घेण्यापेक्षां देवापुढें डोकीं फोडून प्राणत्याग करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. अकबरशाहाच्या लोकांनीं देवळांचे दरवाजे फोडले. ज्यांनीं डोकीं फोडून घेतलीं ते सुटलेच; पण, जे जीवंत हातीं सांपडले त्यांची त्यांनीं एकसा कत्तल केली! देवांपुढें जसे बकऱ्यांचे बळी देतात, त्याप्रमाणें हजारों लोकांचे तेथें बळी पडले; पण, ते धर्मांतर करण्यास कबूल झाले नाहींत. त्यांचे गळे कापून घेतांना ते खुशाल हांसत होते. त्यांनीं शत्रूची अजीजी केली नाहीं. हिंदू देवाल-

यांचीं बांधकामें फार सुरेख व भव्य होतीं. त्यांतील मूर्ति भग्न केल्या, तरी धर्मवेडांत देवालयेंही जमीनदोस्त करण्याचा त्यानें मूर्खपणा केला नाहीं. पुरातन देवालयें जशींच्यातशीं कायम ठेविलीं. त्यांचीं बांधकामें पाहून तो फार चकित झाला. त्यांवरून हिंदू लोकांच्या कलाकुशलतेविषयीं त्याची बालंबाल खातरी झाली. त्यांच्या धर्मसमजुती मात्र त्याला मान्य नव्हत्या. ही गोष्ट प्रत्येक धर्माच्या लोकांस लागू आहे, तरी धर्मौदार्याविषयींही त्याची ख्याति होती. आपली थोरवी दुसऱ्यांनीं वानावी व आपला कीर्तिदुंदुभि सर्व जातींच्या लोकांचे कर्णविवरांत सदोदित दुमदुमत राहावा, अशी त्याची इच्छा होती; ह्मणून, बहुशः खरा धर्म व नीति यांना अनुसरून त्याचें आचरण असे, असो.

चितूरगड पूर्ण रीतीनें अकबरशाहाच्या ताब्यांत गेला. तेथील मनुष्यहानि झालेली पाहून त्याला अतिशय वाईट वाटलें. शत्रूच्या तिरस्कारानें पूर्वकालीन चालीप्रमाणें जोहार घेऊन हजारों रजपूत, बाल, तरुण व वृद्ध स्त्रियांनीं, आपले प्राण दिले. त्यांनीं आप्त स्वकीयांच्या हस्तें तरवारीनें आपल्यास कापून घेतलें. पेटलेल्या चितांत उड्या टाकल्या. घरोघर रक्ताचे पाट वाहले. कुजलेल्या प्रेतांच्या दुर्गंधीनें वातावरण कोंदटून गेलें. एवढ्या मोठ्या अनर्थाचें कारण काय ? तर मनुष्याची मूळची पशुवृत्ति, हें होय. त्याच्या मूर्खपणानें व दुर्वर्तनानें या जगांत कधींकधीं कोठें कोठें पातकांच्या डोंगरासारख्या राशी पडतात!

चितूरास रजपूत राजांच्या वेळीं पूर्वी सोन्याचा धूर निघत होता, असें ह्मणतात; पण, या युद्धांत तेथील स्थावरजंगम सृष्टीचा बहुतेक नाश होऊन गेला. बादशाहानें गडावर प्रवेश केला, तेव्हां त्याच्या हाताला फारच थोडी संपत्ति लागली. जोहार घेतांना तेथील नागरिकांनीं आपली दरोबस्त मौल्यवान् चीजवस्त बरबाद करून टाकली. कांहींवरून पाटा वरवंटा फिरविला,

आणि कांहीं जाळून पोळून फस्त केली. मागें शत्रूच्या हातीं कांहीं लागूं द्यावयाचें नाहीं, ह्मणून देवालयांतील लाखोंगणती पैसा अडका व देवांच्या अंगावरील कोट्यावधि रुपयांचा दागदागिना त्यांनीं विध्वंस करून टाकिला.

अकबरशाहानें चितूरांत विजयप्रवेश केला, त्या वेळेस त्या सर्व किल्ल्याला ओसाड व जळालेल्या रानाची कळा आली होती. मनुष्याची वस्ती उठून वन्य पशू व सर्पकीटकादि जीवजंतू यांनीं राहण्यायोग्य त्या जाग्याला भयंकर स्वरूप आलें होतें!

अखेरीस जे लोक किल्ल्याचे दरवाजे उघडून बाहेर पडले, त्यांच्या मनाची समजूत अशी झाली होती कीं, स्वदेशासाठीं व स्वधर्मासाठीं जर आह्मी रणांगणांत पडलों, तर पुढें स्वर्गलोकचें सुख चिरकाल भोगूं. मृत्युलोक ही दोन दिवसांची वस्ती आहे. एथें सुख आणि दुःख दोन्ही सारखींच आहेत. नश्वर ऐहिक विषयांचा त्याग करून तेथील चिरंतन सच्चिदानंदसुखाचा लाभ घेऊं. अशा बुद्धीनें प्रथम स्नानविधी करून ते शुचिर्भूत झाले, देवांच्या पूजा अर्चा केल्या, गोरगरिबांना दानधर्म केला, मस्तकांवर जिरे टोप घालून त्यांत तुळशीच्या मंजिऱ्यांचे तुरे खोविले, गळ्यांत एकेक शालिग्राम बांधला, अंगांत चिलखतें चढविलीं, आणि जोहाराचा केशरी पोषाक केला. मग त्यांनीं एकमेकांना कडकडून आलिंगनें देऊन शेवटची भेट घेऊन ते लढाईला निघाले! त्याचा परिणाम शेवटीं वरप्रमाणें झाला! असो.

किल्ल्यांतील ओसाड पडलेल्या रस्त्यांतून बादशाहा पायानें चालत गेला. तो देखावा पाहून त्याच्या मनाला फारच दुःख झालें. कांहीं ठिकाणीं हातपाय तुटलेलीं प्रेतें पडलीं होतीं. तीं कुजून हिरवींनिळीं झालीं होतीं. दुर्गंधीनें हवा अशुद्ध होत चालली होती. मृतांचीं स्वरूपें कुरूप झालीं होतीं. ज्यांनीं आत्महत्या केल्या होत्या, त्यांचे मुडदे जमिनींत खळगे खणून पु-

रून टाकले होते. खड्डे फारसे खोल खटलेले नव्हते; यामुळें, कित्येक प्रेतांचे अवयव बाहेर पडले होते. मग बादशाहानें सगळीं प्रेतें एका जागीं गोळा करवून त्या प्रेतपर्वताला एकदम अग्नि देवविला. हवा शुद्ध होण्यासाठीं लांकडांचे ढीग कांहीं दिवस जळत ठेविले होते. या सर्व कृत्यांचें मूळ कारण पाहिलें तर अकबरशाहाची अनिवार राज्यतृष्णा, द्रव्यतृष्णा, अधिकारतृष्णा व कीर्तितृष्णा, या होत! या तृष्णांच्या पायीं आजपर्यंत कैक राजे व बादशाहा यांनीं या जगतितलावर दुःखाचे डोंगर उभे केले! भर्तृहरीनें ह्मटलें आहे कीं:—

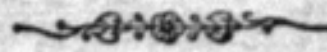
'तृष्णा न जीर्णा, वयमेव जीर्णाः'

ह्मणजे आह्माला जीर्णावस्था आली तरी तृष्णा कधीं जीर्ण होत नाहीं. तिची यौवनदशा कायमची कायमच राहाते. या तृष्णेच्या शांत्यर्थ लाखों मनुष्यांचे बळी पडतात, रक्तोदकाच्या नद्या वहातात व सदसद्विवेकसंपन्न मनुष्य प्राणि अत्यंत निंद्य कर्में करण्यास प्रवृत्त होतात!

जगाला दिपवून सोडणाऱ्या अकबरशाहासारख्या प्रतापशाली पुरुषांचीं अचाट कृत्यें पाहून व त्यांची सदा यशस्वी तरवारबहाद्दरी पाहून आपणांस नवल वाटतें. त्यांचा उद्योग, तरतरी, कार्यकुशलता आणि आटोकाट धोरण पाहून आपलें मन थक्क होतें; पण, त्या गुणांबरोबर ते सदाचरणी नसले तर त्यांजविषयींची पूज्यबुद्धि कायम राहात नाहीं. त्यांच्याविषयीं आपलें अंतःकरण आदरबुद्धीनें विनम्र व प्रेमपूरित राहात नाहीं. त्यांच्या गळ्यांत विजयश्रीनें माळ घातल्यानें त्यांनीं सर्व कांहीं मिळविलें असें होत नाहीं. तिला सदाचरणरूपी पाठिंबा नसला तर तिची फारशी प्रतिष्ठा मानिली जात नाहीं. पानपतच्या प्रसिद्ध घोर संग्रामांत अतिशय रक्तपात झाला, लाखों पुरुष व हजारों स्त्रिया मारल्या गेल्या, महाराष्ट्रांतील हजारों स्त्रिया वैधव्यानलानें दग्ध झाल्या,

असंख्यात पोरेंबाळें उघडीं पडलीं ! असें झाल्याशिवाय मोठ्या युद्धाचा शेवट होत नाहीं, हें ठरलेलेंच आहे; परंतु, त्यामध्यें बलात्कार, क्रूरपणा, दुराग्रह, लुटीची हांव व विषयासक्ति, असल्या दोषास्पद प्रकारांची जर जरूर पडली तर जयलक्ष्मीला काबीज करणाऱ्या पराक्रमी पुरुषांचा मनापासून कोण गौरव करील ? भूतदया व नेमस्तपणा न राहिल्यामुळें अकबरशाहा, निदान या चितूरगडप्रकरणाच्या संबंधानें तरी, नरमेध करणारा एक राक्षस होऊन गेला असें ह्मणतील. व्यवस्थितपणा, पापाचा द्वेष, वाईट कृत्यांचा तिटकारा, स्त्रीपुरुषांबद्दल पूज्यबुद्धि, दातृत्व, बंधुप्रेम, विचारस्वातंत्र्य, सदाचारप्रियता, वगैरे गुणांचा प्रसार होऊन मानववध बंद होऊन मानवी शरीरांत जें पशुत्व आहे त्याचा वध झाला पाहिजे होता. अंगीं रणकौशल्य उत्तम प्रतीचें असल्यामुळें यापूर्वीच्या चार पांच लढायांमध्यें आपल्या शत्रूला अकबरशाहानें चांगलें जेरीस आणिलें, हें खरें आहे. शूरांमध्यें त्यानें अग्रेसरत्व मिळविलें, तरी स्वार्थासाठीं त्यानें परार्थहानि केली, आणि संपत्तीच्या व कीर्तीच्या लालसेनें त्याच्या नांवाला अनीतीचा काळा डाग लागला, तो कसा धुतला जाईल ? अंगीं दुसरे कितीही सद्गुण असले, तरी नीतिपथांतून एकादवेळीं एकाद्याचा पाय घसरला ह्मणजे त्याचा कीर्तिचंद्र मलिन झाल्याशिवाय राहात नाहीं. नुसती संपत्ति, अधिकार, शौर्य, मानमरातब, पराक्रम, विद्या, कला, इत्यादिकांत खरी प्रतिष्ठा नसते. ज्याचे विचार, उच्चार व आचार निर्मल असतात, तोच जगामध्यें खरी खरी प्रतिष्ठा पावतो. गुलाबबाईवर जय मिळविल्यानें अकबरशाहाची असामान्य प्रतिष्ठा वाढली असें ह्मणवत नाहीं. खऱ्या प्रतिष्ठेची भक्कम इमारत नैतिक पायावर उभारली गेली तरच ती चिरकाल राहते, असो.

चितूरगड हस्तगत होऊन मला जय मिळाला तर मी तुझ्या दर्शनास पायानें चालत येईन, असा मीर-माजू-इ-दीन अवलिया यास अकबरशाहानें नवस केला होता. हा इसलाम अवलिया शीजस्तानचा राहणारा असून हिंदुस्तानांत प्रथमच आला होता. हें प्रख्यात पीरस्थान अजमिराजवळ एका टेंकडीवर आहे. हें फार जाग्रत स्थान आहे असें ह्मणतात. शाहाला जय मिळाल्यावर केलेला नवस फेडण्याकरितां तो लागलाच तेथपर्यंत पायानें चालत गेला. इ. स. १५६७ सालीं त्यानें चितूरावर स्वारी केली, त्या वेळेस त्याचें अवघें २५ वर्षांचें वय होतें. तो आपल्या वयाच्या तेराव्या वर्षापासूनच राज्यकारभार पाहूं लागला होता. चितूरगड घेतल्यावर सुमारें ३८ वर्षें त्यानें राज्य केलें. त्याच्या राज्यवृक्षाच्या मुळ्या हिंदुस्तानच्या जमिनींत खोल शिरून त्या वृक्षाला सुखशांतीचीं गोड फळें येऊं लागलीं. त्यांचा सर्व जातींच्या प्रजेनें उत्तम उपभोग घेतला. याचें सर्व श्रेय अकबरशाहाला दिलें पाहिजे. त्याच्याच राज्यपद्धतीचा कित्ता इंग्रजांनीं घेतला आहे, असें अकबरशाहाच्या चरित्रांत कर्नल म्यालेसननें निष्प्रांजलपणें कबूल केलें आहे. शास्त्री, साधु, पंगु, कुलीन पण असमर्थ, या चार प्रकारच्या लोकांस त्याचा उदार आश्रय असे. शेवटीं सदर चरित्रकर्त्यांनें त्याच्याविषयीं लिहून ठेविलें आहे कीं, तो काळ कसा होता आणि आपलीं कृत्यें शेवटास नेण्यास त्यानें कोणकोणत्या युक्त्या योजिल्या, याचा विचार करूं लागलें ह्मणजे एकादें राष्ट्र संकटांत असून त्याला धर्मस्वातंत्र्य व शांतिसुख देण्यासाठीं जगन्नियंता प्रभु एकादी महाविख्यात विभूति जन्मास घालतो, तशाच प्रकारची विभूति हा अकबरबादशाहा होऊन गेला, असें अवश्य मानलें पाहिजे.

भाग दहावा.

गुण-दोष-वर्णन.

चितूरगडांत अनेक जीवांचा संहार व धूळधाण झाल्यावर रजपुतान्यांत जिकडे तिकडे स्वस्थता झाली. अकबरशाहा विजयी होऊन उत्तरहिंदुस्तानचे बहुतेक हिंदू राजे स्वसंरक्षणार्थ त्याला शरण गेले. एक उदयसिंह मात्र शरण गेला नाहीं. चितूरगडची गादी मुसलमानांच्या ताब्यांत गेल्यावर कित्येक वर्षेंपर्यंत उदयसिंहाच्या कुटुंबाच्या माणसांनीं अरण्यवासांत दिवस काढले; तरी शेवटीं अकबरशाहाच्या तोंडून त्या शूरवंशानें आपलें स्वातंत्र्य कबूल करविलें. याचें नांव स्वाभिमान आणि आपलेपणा!

पुढें सन १५६९ सालीं रतनभोर व कलिंजर हीं रजपूतांचीं ठिकाणें त्यानें काबीज केलीं. इ० स० १५७० त बिकानेरचा राजा कल्याणमल्ल याच्या सुस्वरूप मुलीशीं बादशाहानें लग्न करून त्या राजाला आपल्या लष्करी खात्यांत एक मनसबदारी दिली. अकबरशाहाच्या पदरीं राजा तोडरमल्ल[1] हा एक हुशार हिंदू मुत्सद्दी

---

१ हा तोडरमल्ल जातीचा खत्री होता. तो अयोध्या प्रांतांतला राहणारा होता. गुजराथ सर झाल्यावर तेथील वसुलाची पद्धत लावून देण्याचें महत्वाचें काम त्यानें केलें. त्याला आलम व डंकानिशाण मिळालें होतें. अकबरच्या कित्येक मोहिमांत तो प्रमुख होता. तो मोठा शूर पुरुष होता. राज्यांतील मुलकी कामांची सर्व जबाबदारी त्याज-

होता. काश्मीर, बंगाला, बहार, ओढ्या व आसाम, हे प्रांत त्याच्या साह्यानें अकबरशाहाच्या ताब्यांत आले. उदेपूरच्या राण्याशिवाय इतर सर्व रजपूत राजांनीं त्याचें सार्वभौमत्व कबूल केलें. सारांश, नर्मदेच्या उत्तरेस जेवढा प्रदेश अकबराच्या ताब्यांत आला, तेवढा एका राजाच्या ताब्यांत पूर्वी कधींही आला नव्हता. याप्रमाणें तिकडे सर्वत्र स्वस्थता झाल्यावर दक्षिण देशाकडे लक्ष देण्यास अकबरशाहाला फुरसद मिळाली. अहंमदनगरास चांदबिबीबरोबर लढाई होऊन वऱ्हाडप्रांत मोंगलांस मिळून तिनें त्यांजबरोबर शेवटीं तह केला.

अकबरशाहाचे दोन तीन मुलगे त्याच्या देखत वारल्यामुळें त्याचें मन फार उदास व खट्टू झालें होतें.

त्यानें पूर्व वयांत कट्टया मुसलमानास साजण्यासारखी वर्तणूक केली; पण, तरुण वयांत त्यानें सर्वधर्मीयांस सारखें वागविण्याचा क्रम ठेविला. रजपूत जातीच्या राण्यांवर त्याची विशेष प्रीति असे. रजपूत घराण्यांतील स्त्रियांना खुष ठेवण्यासाठीं

वर सोंपली होती. पुढें त्याला त्यानें आपली वजीरीही दिली होती. तो हिंदू धर्माचा निःसीम भक्त होता. जमाबंदीची नवीन पद्धत चालू केल्याबद्दल सर्व देशांत अद्यापि त्याची प्रसिद्धि आहे. त्यानें नाण्यासंबंधीही बराच फेरफार केला. त्यानें हिशेबी जमाखर्चाचें काम फारशी भाषेंत लिहिण्याचें सुरू केलें, यामुळें हिंदू लोक फारशी भाषेंत प्रवीण होऊन त्यांना मोठमोठ्या जागा देण्याचा अकबरानें प्रघात घातला. अकबर स्वतः एकदां तोडरमल्लाच्या घरीं भेटीस गेला होता, यामुळें त्याचा फारच बहुमान झाला. तो वृद्धापकाळीं अकबराची रजा घेऊन हरिद्वारास गंगातीरावर जाऊन राहिला होता; परंतु, 'केवळ गंगातीरावर जाऊन स्वस्थ राहण्यापेक्षां आपलें कर्तव्यकर्म करणें यांतच अधिक पुण्य आहे' असें सांगून त्याला त्यानें परत आपल्या जवळ बोलावून घेतलें होतें.

तो ब्राह्मणजातीसही दानधर्म करी, व हिंदू देवतांची प्रार्थना करी. त्याच्या राज्याचा चौदा कोट रुपये वसूल असून तोडरमल्लानें लावून दिलेल्या शिस्तीप्रमाणें तो वसूल होत असे. त्यानें रजपूत राजांस आपल्या लष्करांत मोठमोठ्या हुद्यांच्या जागा दिल्या. अमीर व मनसबदार हे त्यांचे हुद्दे होते. धर्मसंबंधांत तो अगदीं उदासीन राहत असे. तो आपल्या रजपूत राण्यांकडून यज्ञयाग व वेदोक्त धर्मविधीही करवीत असे.

त्यानें ईश्वरविषयक वादविवादांची एक मोठी सभा फत्तेपूर शिक्रीं एथें स्थापन केली होती. तींत सुफी, पंडित, धर्मोपदेशक, वकील, सुनी, शिया, ब्राह्मण, बौद्ध, खिस्ती, यहुदी, पारशी व इतर सर्व पंथांचे विद्वान् लोक, यांची वादविवाद करण्यासाठीं योजना केली होती. त्या भव्य विद्यामंदिराला त्यानें इबादतखाना हें नांव दिलें होतें. तेथील धर्मसभेंत मुसलमान काजी ३८, हिंदू पंडित ३९, वैद्य १५ व कवी १५३ दाखल केले होते. फत्तेपूर शिक्री हें नवीनच शहर वसविलें होतें. तें आग्र्याच्या नैर्ऋत्य दिशेला अकरा कोसांवर आहे. धर्मसभेंतील विद्वानांस तो वरचेवर खैराता देत असे. दरगुरुवारीं रात्रीं तेथें सर्वांशीं मोकळ्या मनानें वादविवाद करण्याचा त्यानें प्रघात घातला होता.

मनुष्याची प्रवृत्ति जन्मतःच धर्माकडे असते, असें मुसलमान लोक ह्मणत. त्याची प्रचीती पहाण्यासाठीं अकबरशाहानें एक चमत्कारिक प्रयोग करून पाहिला. आयांच्या अंगावर पिणारीं कांहीं मुलें जमा करून तीं कांहीं वर्षेंपर्यंत एकांतवासांत त्यानें कोंडून ठेवलीं. तेथें त्यांच्या कानीं कोणत्याही भाषेचा शब्द पडूं दिला नाहीं. या प्रयोगापासून शेवटीं कांहीं निष्पन्न झालें नाहीं. कांहीं वर्षांनीं तीं मुलें बाहेर काढून पाहिलीं, तों तीं सर्व मुकीं निघालीं.

त्यानें सर्व धर्मांचा विचार करून एक नवीनच धर्म स्थापण्याचा बेत केला. महंमद पैगंबरानें ज्याप्रमाणें यहुदी आणि ख्रिस्ती अशा दोन धर्मांतील चांगल्याचांगल्या गोष्टी निवडून घेऊन मुसलमानी धर्म रचला, त्याचप्रमाणें सर्व धर्मांतून निवडक निवडक चांगल्या गोष्टी टांचून घेऊन अकबरशाहानें आपल्या नवीन धर्माची रचना केली. त्याला त्यानें 'दिने–इलाही' हें नांव दिलें. मुसलमानी धर्मांतील सुनता व बहुपत्नीत्व, ख्रिस्ती धर्मांतील बाप्तिस्मा (तीर्थप्राशन) व येशूची उपासना, हिंदू धर्मांतील पुनर्जन्म व मूलप्रकृतीचें श्रेष्ठत्व, पारशी लोकांतील अग्निपूजा, इत्यादि विषय त्यानें आपल्या नवीन धर्मांत गोवून टाकिले. त्यानें कैक जुन्या मशीदी पाडून तेथें घोड्यांचे तबेले केले. सरकारी कामकाजांत जातिभेद व धर्मभेद पाळण्यांत येत होते ते सर्व त्यानें मोडून टाकले. सकाळीं, दुपारीं, संध्याकाळीं व मध्यरात्रीं तो सूर्याची उपासना करी. वर्षांतून एक वेळ नवीन अग्नि पाडून तो त्याची पूजा करी. आपल्याला ईश्वरी अंश असें समजून लोकांनीं भजावें अशी त्याची इच्छा होती. लोकांस अपूर्व चमत्कार करून दाखविण्याची त्याला फार आवड असे. रोग बरे होण्यासाठीं तो रोगी लोकांना आपल्या पायांचें तीर्थोदक देत असे. मुलें होण्यासाठीं पुष्कळ बायका त्याला नवस करीत. त्यांच्या इच्छा तृप्त झाल्या ह्मणजे त्या त्याजकडे नवस फेडण्यास मुद्दाम जात, तेव्हां त्यांनीं अर्पण केलेल्या वस्तूंचा तो मोठ्या आदरानें स्वीकार करी. त्याच्या दर्शनासाठीं वाड्यापुढें पुष्कळ लोकांची गर्दी होत असे. लोकांस दर्शनाचा लाभ देण्यासाठीं पहिल्या मजल्याच्या खिडकींत बसण्याची त्यानें एक जागा तयार केली होती. तेथें तो दररोज जाऊन बसला ह्मणजे लोक खालीं उभे राहून त्याला देवाप्रमाणें वंदन करीत.

त्याच्या राज्यांत गोहत्त्या व गोमांसभक्षण कोणीं करूं नये, असा त्यानें जाहीरनामा फिरविला होता. दाढ्या राखणें व चुलत बहिणीशीं लग्न करणें या चाली त्यानें बंद केल्या. सन १५८३ सालापासून तो हिंदू लोकांप्रमाणें कपाळाला गंध लावूं लागला. डुकर व कुत्रें या जनावरांस अपवित्र मानूं नये असा त्यानें हुकूम सोडला.

नवीन धर्माच्या अनुयायांत त्यानें १८ जणांचीं नांवें दाखल केलीं होतीं. त्यांत राजा बिरबल हा एकच हिंदू होता. नवीन धर्माच्या स्थापनेंत बिरबलाचें अंग विशेष होतें. सूर्योपासनेच्या संबंधानें राजा बिरबलानें अकबरशाहाची खातरी करून दिली असें ह्मणतात, ती अशी. शेतें, भातें, धान्यें, फळफळावळ, इत्यादि पदार्थ उत्पन्न होण्यास तेजाची अत्यंत जरूर असून सूर्यापासूनच अखिल विश्वाला प्रकाश मिळतो. सर्व ब्रह्मांडाला सूर्यापासूनच जीवनकला प्राप्त होते. तो सूर्यनारायण परमात्म्याचा प्रतिनिधी आहे, ह्मणून सर्व देवतांपेक्षां सूर्याची उपासना करणें अधिक आवश्यक आणि श्रेयस्कर आहे, असें त्याच्या मनांत राजा बिरबलानें बिंबवून दिलें होतें. तसेंच अग्नि, उदक, धेनु, वनस्पति, इत्यादि उपयुक्त सृष्ट पदार्थांच्या अंगीं ईश्वरी अंश अधिक असतो, ही कल्पनाही त्याच्या मनांत त्यानेंच भरून दिली होती.

सूर्य, अग्नि व उदक, यांचें महत्व आमचे समर्थ रामदासस्वामी यांनीं असें वर्णन केलें आहेः—

सूर्य.

'नाना योग नाना मतें । पाहों जातां असंख्यातें ।
जाती आपुलाल्या पंथें । सूर्यउदय झालिया ॥ १ ॥
प्रापंचिक अथवा पारमार्थिक । कार्य करणें कोणी एक ।
दिवसेंविण निरर्थक । सार्थक नव्हे ॥ २ ॥

सूर्याचें अधिष्ठान डोळे । डोळे नसतां सर्व आंधळे ।
याकारणें कांहींच न चले । सूर्याविण ॥ ३ ॥
ह्मणाल अंध कवित्वें करिती । तरी हेही सूर्याचीच गती ।
थंड झालिया आपुली मती । मग मतिप्रकाश कैंचा ॥ ४ ॥
उष्ण प्रकाश तो सूर्याचा । शीत प्रकाश तो चंद्राचा ।
उष्णत्व नसतां देहाचा । घात होतो ॥ ५ ॥
जितुके संसाराशीं आले । तितुके सूर्याखालीं वर्तले ।
अंतीं देह त्यागून गेले । प्रभाकरा देखतां ॥ ६ ॥
विश्वचक्षु हा भास्कर । ऐसें जाणती लहानथोर ।
याकारणें दिवाकर । श्रेष्ठाहून श्रेष्ठ ॥ ७ ॥
अपार नभमार्ग क्रमणें । ऐसेंच प्रत्यहीं येणें जाणें ।
या लोकोपकाराकारणें । आज्ञा समर्थाची ॥ ८ ॥
सूर्यापुढें आणिक दुसरें । कोण आणावें सामोरें ।
तेजोराशि निर्धारें । उपमेरहित ॥ ९ ॥
सकळ दोषांचा परिहार । करितां सूर्यास नमस्कार ।
स्फूर्ति वाढे निरंतर । सूर्यदर्शन घेतां ॥ १० ॥

अग्नि.

अग्निकरितां सृष्टि चाले । अग्निकरितां लोक धाले ।
अग्निकरितां सकळ झाले । लहान थोर ॥ १ ॥
पोटामध्यें जठराग्नी । तेणें क्षुधा लागे जनीं ।
अग्निकरितां भोजनीं । रुचि येते ॥ २ ॥
अग्नीनें आळलें भूमंडळ । लोकांस रहावया झालें स्थळ ।
दीप दीपिका नाना ज्वाळ । जेथें तेथें ॥ ३ ॥
अग्नि सर्वांगीं व्यापक । उष्णें राहे कोणी एक ।
उष्ण नसतां सकळ लोक । मरोन जाती ॥ ४ ॥
आधीं अग्नी मंद होतो । पुढें प्राणी तो नासतो ।
ऐसा हा अनुभव येतो । प्राणिमात्रासी ॥ ५ ॥
असतां अग्नीचें बळ । शत्रु जिंके तात्काळ ।
अग्नि आहे तावत्काळ । जिणें आहे ॥ ६ ॥

नाना रस निर्माण झाले । अग्निकरितां निपजले ।
महा रोगी आरोग्य झाले । निमिषमात्रें ॥ ७ ॥
अंत्यजगृहींचा अग्नि आणिला । त्यास दोष नाहीं बोलिला ।
सकळांगृहीं पवित्र झाला । वैश्वानरू ॥ ८ ॥
नाना लोक रोगी होती । उष्ण औषधें सेविती ।
तेणें लोक आरोग्य होती । वन्हिकरितां ॥ ९ ॥
जीत असतां सुखी करी । मेल्या प्रेत भस्म करी ।
सर्वभक्षक त्याची थोरी । काय ह्मणोन सांगावी ॥ १० ॥

उदक.

आतां सकळांचें जन्मस्थान । सकळ जीवांचें जीवन ।
जयास आपोनारायण । ऐसें बोलिजें ॥ १ ॥
पृथ्वीस आधार आवरणोदक । सप्तसिंधूंचें शुद्धोदक ।
नाना मेघांचें मेघोदक । भूमंडळीं चालिलें ॥ २ ॥
नाना तीर्थांचीं पुण्योदकें । नाना स्थळोस्थळीं शीतळोदकें ।
तैशींच नाना उष्णोदकें । ठायीं ठायीं ॥ ३ ॥
नाना वल्लींमध्यें जीवन । नाना फळीं फूलीं जीवन ।
नाना कंदीं मूळीं जीवन । गुणकारक ॥ ४ ॥
उदकाचे देह केवळ । उदकाचेंच भूमंडळ ।
चंद्रमंडळ सूर्यमंडळ । उदकाकरितां ॥ ५ ॥
जें जें बीजीं मिश्रित झालें । तो तो स्वाद घेऊनि उठिलें ।
उंसामध्यें गोडीस आलें । परम सुंदर ॥ ६ ॥
उदकाचा बांधा हें शरीर । उदकचि पाहिजे तदनंतर ।
उदकाचा उत्पत्तिविस्तार । किती ह्मणोनि सांगावा ॥ ७ ॥
उदक तारक, उदक मारक । उदक नाना सुखदायक ।
पहातां उदकाचा विवेक । अलौकिक आहे ॥ ८ ॥
पृथ्वीतळीं पाणी भरलें । पृथ्वीमध्यें पाणी खेळे ।
पृथ्वीवरी प्रगटलें । उदंड पाणी ॥ ९ ॥
तीर्थें एकाहून एक । महा पवित्र पुण्यदायक ।
अगाध महिमा शास्त्रकारक । बोलोन गेले ॥ १० ॥

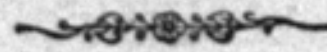
किती मार्मिक वर्णन! केवढी तात्कालिक स्फुर्ति! यांत ओढून आणलेलें चंद्रबळ कांहींतरी आहे का? असो.

अकबरशाहा कोमल अंतःकरणाचा व अत्यंत कनवाळू होता. त्याची आकृति फार उंच नव्हती व फार ऱ्हस्वही नव्हती. त्याची छाती रुंद असून तो आजानुबाहु होता. एकंदरीनें त्याचा बांधा फार सुबक आणि सुंदर होता. वर्ण साधारण गोरा होता. त्याचें अंगबल विलक्षण असून धैर्य अप्रतिम होतें. एका प्रसंगीं हत्तीनें माहुताला ठार मारलें असतां, तो हत्तीच्या पाठीवर उडी मारून बसला व त्याला त्यानें अंकुशानें ताळ्यावर आणिलें! तो दूरदूरच्या मजला अतिशय जलद चालणाऱ्या सांडणींवर बसून करी. त्यानें डांक पोंचविण्यासाठीं दरसहा मैलांवर सांडणी स्वारांच्या चौक्या बसविल्या होत्या. त्याचे खासगी बसावयाचे घोडे बारा हजार होते. त्याची एक 'संग्राम' नांवाची आवडती बंदूक होती. त्याच बंदुकीनें किल्लेदार बसंतसिंग याला त्यानें ठार मारल्याचें वर्तमान वर येऊन गेलें आहे. त्या त्याच्या बंदुकीनें प्रसंगोपात्त शेंकडों माणसांचे बळी घेतले होते.

अकबरशाहाच्या स्वारीचा व दरबाराचा थाट आणि डौल फारच वर्णनीय असे. त्याच्या स्वारीबरोबर हजारों हत्ती चालत. त्यांच्या गंडस्थळांना ढाला, सोंडांना तलवारी, व दातांना कट्यारी बांधलेल्या असत. प्रत्येक हत्तीवर चारचार तिरंदाज व बंदुकवाले असत. स्वारीचा असा डामडौल असे, तरी त्याचा स्वतःचा साधेपणा फार असे. लोकांस ताबडतोब न्याय देण्याकडे त्याचा कल असे. ज्या शहरांत त्याचा मुकाम असे, तेथील सर्व खटले तो स्वतः पाहून त्यांचा निकाल करी. फांशीं देणें, किंवा सुळावर चढविणें, या शिक्षा त्याच्या मंजुरीशिवाय अमलांत येत नसत. त्यानें तीन वार उच्चार केल्या-

शिवाय कडक शिक्षा अमलांत येत नसत. त्याच्या दरबारांत पाहिजे त्या मनुष्याला जाण्याची मोकळीक असे. त्याजपाशीं मोठमोठे बारा विद्वान् पंडित हमेषा बसलेले असत. कसाही मनुष्य त्याजकडे भेटीस जावो, त्याजवर आपली छाप बसविल्याशिवाय तो रहात नसे. सामान्य लोकांशीं तो फारच ममताळूपणें वागे. सरदार आणि बडे लोक त्याच्यापुढें चळचळां कांपत. अंत:करणाची मृदुता आणि कठोरता हे दोन्ही गुण त्याच्या स्वभावांत होते. तोफा ओतविणें व बंदुका तयार करण्याचें काम तो स्वत:च्या देखरेखीखालीं करवी. कुस्ती, कसरत, जनावरांच्या टकरा, साठमाऱ्या, वगैरे खेळ पहाण्याची त्याला फार हौस असे. त्याला शिकारीचाही नाद फार असे. खेळ चालतांना सुद्धां तो मधून मधून दरबारचीं कामें करीत असे. तो मांसान्न विशेष खात नसे. दूधभात व मेवामिठाई यांवर त्याची विशेष भक्ति असे. त्याची पाचनशक्ति फार तीव्र असे. मांसाहाराविषयीं तो ह्मणे कीं, 'परमेश्वरानें मनुष्यासाठीं नाना प्रकारचे भक्ष्य पदार्थ पृथ्वीवर उत्पन्न केले असून इतर प्राण्यांचा जीव घेऊन खादाड मनुष्यप्राणी आपल्या सुंदर पोटांत त्याची भरती करतो, हें केवढें अज्ञान आहे! मी राजा झालों नसतों तर मांसाला कधींही शिवलों नसतों, तरी तें हळू हळू सोडून देण्याचा माझा विचार आहे.' तो रात्रीं तीन तासांपेक्षां जास्त झोंप घेत नसे. तो दिवसाही क्वचितच निजे.

नाना प्रकारचीं सुवासिक फुलें व सुवासिक अत्तरें यांची त्याला फार आवड असे. त्याच्या निजण्याचे व बसण्याचे सर्व दिवाणखाने, चंदनकाष्ठें, अगरु, ऊद, लोभाण, वगैरे पदार्थ जाळून त्यांच्या सुवासिक धुरानें घमघमत असत. फुलें व अत्तरें यांच्याविषयीं त्यानें एक लेखी पुस्तकही तयार केलें होतें.

भाग अकरावा.

समारोप.

र्व मोंगल बादशाहांमध्यें अकबर बादशाहाच्या तोडीचा एकही बादशाहा झाला नाहीं. किंबहुना सर्व भूमंडलावर कोणच्याही राष्ट्रांत असा सर्वमान्य, दुर्बलांचा कैवारी, सत्पक्षाचा अभिमानी, आणि धीरोदात्त पुरुषांत अग्रणी राजा झाला नाहीं. पानपतची पहिली लढाई झाल्यानंतर हें हिंदुस्तानचें प्रचंड राष्ट्र त्याच्या हातीं आलें. त्या वेळेस तो फक्त १४ वर्षांचा लहान मुलगा होता.- संकटें व विघ्नें यांतच तो लहानाचा मोठा झाला. त्याचीं लहानमोठीं फारशी, इंग्रजी व मराठी चरित्रें झालीं आहेत, तीं वाचून पाहावीं ह्मणजे त्याचा साद्यंत इतिहास कळेल. त्याचें बालपणचें संक्षिप्त वर्णन आह्मीं प्रथमारंभींच दिलें आहे. आतां गोळाबेरजेनें त्याची थोडीशी हकिकत देऊन पुस्तकाचा समारोप करूं.

सर्व हिंदुस्तान देशांत एकछत्री राज्य करण्याचा त्याचा मानस होता, आणि तो हेतु प्रजेच्या मदतीनें सिद्धीस न्यावा असा त्याचा उद्देश होता. आपल्या शत्रूंना अगदीं निराश न करतां त्यांचा थोडाबहुत मानमरातब, उत्पन्न व योग्यता कायम ठेवून त्यांना आपलेसे करून घेण्याचें तत्व त्याला कळलें होतें.

त्याचें सर्वांशीं समतेचें प्रांजल वर्तन असे. त्याचीं वर्तनतत्वें फार प्रौढ व उदार असत. हिंदू, बौद्ध, मुसलमान, पारशी, किंवा ख्रिस्ती या सर्वांना तो सारखेपणानें वागवी. त्याच्या कृपा-

छत्राखालीं सर्व पंथांचे व सर्व धर्मांचे लोक मोठ्या सुखानें नांदत होते.

त्याचा मुसलमानी धर्मांत जन्म झाला होता, तरी त्याचें मन उपजतच चौकस व चिकित्सक होतें. मुसलमान राजा असला ह्मणजे तो सर्व मानवजातीला उत्तम गति देणारा होय, असा त्याचा समज नव्हता. निरनिराळीं धर्ममतें व धर्मपंथ यांचा तो जों जों आंत शिरून विचार करूं लागला, तों तों त्याच्या मनांत अधिकाधिक उजेड पडत गेला. सर्व धर्मांच्या ग्रंथांचा त्यानें संग्रह केला होता. ते वाचून पाहून 'सर्व धर्मांच्या लोकांमध्यें शाहाणे, सारासार विचार करणारे व अलौलिक सामर्थ्य अंगीं असणारे पुरुष असतात. थोडथोडें ज्ञान प्रत्येक धर्मांत मिळण्यासारखें असतां ज्या धर्माला प्रचारांत येऊन पुरीं हजार वर्षेंही झालीं नाहींत, असा नवीन मुसलमानी धर्मच काय तो सत्य आहे, असें कां मानावें? तसेंच एका पंथानें खरी मानलेली गोष्ट दुसऱ्यानें खोटी कां ह्मणावी? व एकाला पूर्णश्रेष्ठता नसून त्यानें इतर धर्मांहून आपला धर्मच श्रेष्ठ आहे, असा डौल कां मिरवावा?' असें तो ह्मणे.

ब्रह्मज्ञान हेंच हिंदू, बौद्ध, पारशी, खिस्ती व महंमदी धर्मांचें मूळ आहे; पण, कालावधीनें व मतभेदानें त्याचीं निरनिराळीं रूपें होऊन अनेक धर्म प्रसवले. अध्यात्मज्ञान हें प्रत्येक धर्माचें सार असून खऱ्या धर्माचे मूळ हेतु तीन आहेत, असें त्यानें ठरविलें होतें; ते हेतु येणेंप्रमाणें:—

(अ) तमाम प्राणिमात्रावर बंधुवत् प्रीति करणें.

(ब) प्रत्येक धर्माचीं धर्मशास्त्रें वाचून त्यांचें सार काढणें.

(क) मनुष्याच्या अंगभूत ज्या ईश्वराच्या शक्ति आहेत त्या योगाभ्यासानें समजून घेणें.

यांपैकीं (ब व क)चें अध्ययन शक्त्यनुसार पाहिजे असल्यास करावें; परंतु, (अ) हेतु मात्र सर्वांनीं अवश्यमेव पाळावा. बंधुवत् प्रीति ह्मणजे सर्वांनीं खाणेंपिणें एकत्र करून वर्णसंकर करावा असा त्याचा अर्थ नाहीं. बंधुवत् ह्मणजे बंधूसारखी प्रीति करावी, हाच या शब्दाचा ध्वनित अर्थ आहे. ती बंधुप्रीति तर्कानें अध्यात्मिक विषयापुरतीच असावी. काल, देश, वर्तमान याला अनुसरून सामाजिक व्यवस्था असली तरी बंधुप्रीतीला बाध येत नाहीं. प्रत्येक कुटुंबामध्यें स्थितिवैचित्र्य असलें तरी कुटुंबांतील सर्व माणसें परस्परांशीं प्रेमभावानें राहतात, तसेंच समाजव्यवस्थेमध्येंही सर्वसाधारण केंद्र एकच असलें पाहिजे. कोणत्याही धर्मांत राहून कोणतेही विधि करा; पण, सर्वांचा मोक्षमार्ग एकाच पायावर रचलेला असला पाहिजे. त्या मोक्षमार्गाकडे वळून परमेश्वराची कृपा संपादन करावी, असें त्याचें मत होतें.

आपल्या व आपल्या फौजेच्या स्वाऱ्यांमुळें जमीनदार व शेतकरी लोकांचें नुकसान न होऊं देण्याकडे त्याचें लक्ष असे. आपल्या छावणीच्या तळाची जागा पसंत झाली ह्मणजे आसपासच्या पिकाला नुकसान न पोंचावें ह्मणून तो छावणीभोंवतीं पाहरेकरी ठेवी. स्वारीचा, किंवा लष्कराचा तळ उठतांना शेतकऱ्यांस झालेली नुकसानी पंचमार्फत अंदाज करून वसुलाच्या आंकड्यांत मजुरा देत असत. ही वहिवाट सर्व स्वाऱ्यांत त्यानें जारी ठेविली होती. केव्हां केव्हां तर नुकसानीचा पैसा तेथच्यातेथें थैल्या सोडून देऊन टाकीत; यामुळें, जमीन वाहणारांला त्याच्या लढाया व स्वाऱ्या यांपासून पीडा होत नसे.

शत्रूचीं बायकामुलें व आश्रित कैद करून त्यांना जबरदस्तीनें विकण्याची, किंवा आपल्या घरीं गुलाम करून ठेवण्याची परंपरागत चाल होती, ती त्यानें अगदीं बंद करून टाकली. नवऱ्यानें

वाईट काम केलें तर त्यांत बायकोचा काय दोष, किंवा बापानें बंड केलें तर त्याच्या मुलांला प्रायश्चित्त काय ह्मणून? असें तो ह्मणे.

त्याचें असें ह्मणणें असे कीं, प्रत्येक धर्मांत कांहींनाकांहीं चांगलें असावयाचेंच. चांगलें असेल त्याचा स्वीकार करा आणि वाईटाचा त्याग करा.

अकबरशाहानें आपल्या राजवाड्यापुढें एक मोठी घंटा टांगून ठेविली होती. तिची सांखळी बाहेर देवडीवर नेऊन सोडली होती. ती ओढली ह्मणजे बादशाहाकडे लागलीच दाद लागे.

त्यानें पुष्कळ खर्च करून भागीरथीच्या उगमाचा शोध लावला होता.

पृथ्वीवर परमेश्वराव्यतिरिक्त सद्गुणाचा पुतळा कोणी नाहीं. कोणाचें चित्र असो, वा चरित्र असो, तें निर्दोष कधीं सांपडावयाचें नाहीं. कितीही मार्मिक चित्रकार असो, त्याच्या चित्रांत दोष हा असावयाचाच. तसेंच कोणाचें कितीही चांगलें चरित्र असो, त्यांत चरित्रनायकाचे थोडेबहुत तरी दुर्गुण असावयाचेच. मात्र दुर्गुणांपेक्षां गुणांची संख्या अधिक असली ह्मणजे तें चित्र किंवा चरित्र चांगलें समजावयाचें. अकबरशाहाच्या अंगीं दुर्गुण मुळींच नव्हते असें नाहीं. प्रथम प्रथम, त्याच्या हातून अत्यंत क्रूर कर्में घडलीं. एकदां क्षुल्लक अपराधावरून दिवाबत्ती करणाराचा त्यानें कडेलोट करविला. पाहरेकरी कामांत चुकला तर त्याला चाबकाचा मार देई. त्यानें आपल्या कारकीर्दीच्या अठराव्या वर्षी दोन हजार लोकांचीं सपासप डोकीं उडविलीं; पण, हीं सर्व अमानुष कृत्यें त्याजकडून पूर्ववयांत घडलीं. पुढें शेख अबूफजलची[१] गांठ पडल्यावर त्याची वर्तणूक

---

१ शेख अबूफजल हा महाविख्यात मुसलमान पंडित होऊन गेला.

हळू हळू सुधरत गेली. पूर्ववयांत त्याच्या हातून पुष्कळ अक्षम्य आचरण घडलें, तरी पुढें त्याजकडून प्रजाहिताच्या पुष्कळच गोष्टी घडल्या.

त्यानें आपल्या कारकीर्दींत चितारी लोकांस बक्षिसें देऊन चित्रकलेला चांगलें उत्तेजन दिलें. त्याचें ह्मणणें असें असे कीं, चित्रकाराच्या अंगीं परमेश्वरास ओळखण्याची विशेष शक्ति असते. त्यानें हुबेहूब चित्र काढलें ह्मणजे त्यांत जीव घालण्याचें सामर्थ्य मात्र त्याच्या अंगीं नसतें. ती शक्ति परमेश्वरानें आपल्या हातीं ठेविली आहे; त्यामुळें, मनुष्याला आपला उणेपणा आणि परमेश्वराची थोरवी व अचिंत्य शक्ति हीं आपल्या डोळ्यांपुढें उभीं राहतात.

तो गायनविद्येचाही चांगला भोक्ता होता. त्या कलेची त्याला उत्तम माहिती होती. या गायनलुब्धतेच्या पायीं या चितूरगडच्या

अकबरशाहाची एवढी दिगंत कीर्ति होण्यास पुष्कळ अंशीं तो व त्याचा बंधु शेख फैजी हे कारण झाले. अकबरशाहाच्या बाणापेक्षां अबूफजलच्या लेखणीचा दरारा लोकांना फार असे. त्याची लिहिण्याची शैली मोठी मर्मभेदक व मोहक होती. तो चोख, निस्पृह, निर्मल व उदार स्वभावाचा मुत्सद्दी होता. राज्याचीं बहुतेक कामें त्याच्या सल्लामसलतीनें चालत होतीं. त्या दोघां बंधूंनीं त्याच्या धर्मविचारास चांगलें वळण लावून दिलें.

१ अकबरशाहाच्या पदरीं एकंदर उत्तम उत्तम ३६ गवई होते. त्या पैकीं सहाजण ग्वालेरीकडचे राहणारे होते. ते सर्व हिंदू होते, ते येणेंप्रमाणें:—

१ तानसेन, २ सुभान, ३ मीनचांद, ४ बाबारामदास, ५ श्रीज्ञान, ६ बिचित्र. सुभान आणि बिचित्र भाऊ भाऊ होते. तानसेनाला तानतरंग, सूरतरंग आणि विलास, असे तिघे पुत्र होते. विलासाचा लालखान हा जांवई होता. त्याला शाहाजहानानें 'गुणसमुद्र' असा किताब दिला होता. बाबा-

वेळ्याच्या वेळीं त्याच्या प्राणांवर कशी बेतली होती, हें वाच पूर्वीच कळलें आहे.

अकबरशाहाची शक्ति क्षीण होत चालली, तेव्हां सर्व अमी उमरावांस एक दिवस आपल्या जवळ पाचारण करून त्यानें स वांचा शांतपणें निरोप घेतला. माझ्या हातून कधीं कोणाचा अप राध घडला असल्यास त्यानें मला क्षमा करावी, असें मागून घे तलें. शेवटीं त्यानें आपला मुलगा जाहांगीरशाहा याला जव बोलावून बोध केला कीं, 'तू कुटुंबांतील मनुष्यांचा, माझ्या त्रांचा, आणि आश्रित मंडळीचा माझ्यामागें चांगला परा घेत जा. ज्यांनीं मला एवढी कीर्त्ति मिळवून दिली त्यांशी कधींही वैरभाव धरूं नको. मोठ्या पहांटेस उठून आज का काय कर्तव्य आहे याचा विचार करीत जा.' इतकें सांगून त १३ अक्टंबर सन १६०५ या वर्षी आग्रा एथें मरण पावत त्या वेळीं त्याचें वय ६३ वर्षांचें होतें. आग्र्यापासून ४ मैलां सिकंदरा एथें त्याला मूठमाती दिली. त्या ठिकाणीं पुढें जाह गीरशाहानें एक सुंदर कबर बांधविली, ती अद्यापि पाहण्यालायक आहे.

समाप्त.

रामदासाचा सुरदास या नांवाचा मुलगा होता. (अमृतबझारपत्रि ५ सप्तंबर १८९८.)

१. आग्रा एथें त्यानें एक लाल दगडाचा सुंदर किल्ला बांधविला. पूर्व तेथें एक फुटकीतुटकी वीटबंदी ओबडधोबड गढी होती. त्या मजबूत व भव्य किल्ल्याचें काम पुरें होण्यास ८ वर्षें लागलीं, व ३५ लक्ष रुपये ख लागला. त्याचा पाया पाणी लागेपर्यंत खोल खणला होता. त्याचें जोडका फार सुंदर आहे. प्रत्येक जोडांत लोखंडी कड्या बसविल्या आहेत. ह किल्ला इ. सन १८९२ सालीं आमच्या प्रत्यक्ष पाहण्यांत आला आहे.